

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ФАКУЛЬТЕТ ЮРИДИЧНИЙ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

СОЦІОЛОГІЯ
(назва навчальної дисципліни)

Освітній ступінь **перший (бакалаврський)**
(назва ступеня вищої освіти)

Спеціальність **262 «Правоохоронна діяльність»**
(шифр і назва)

Освітня програма **30 серпня 2016 р. №**
(назва, дата і № наказу про затвердження ОП)

Форма навчання **денна**
(денна/заочна)

у 2019 /2020 навчальному році

Конспекти лекційних занять обговорені та схвалені на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін протокол від 06 червня 2019 р. № 19

Т. в. о. завідувача кафедри

Любов МІРОШНІЧЕНКО

(підпис)

Дніпро – 2019

Соціологія // Конспекти лекційних занять для денної форми навчання. – Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. – 87 с.

РОЗРОБНИК:

Ядловська О.С., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
к. іст. н.

Лекція №1

Тема: **СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ЕМПІРИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

План

1. Соціологія як наука про суспільство
2. Структура соціологічних знань
3. «Соціальне» - центральна категорія науки.
4. Основні методи соціальних досліджень

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню:

соціологія, методи соціології, соціологічні дослідження, опитування, анкетування, соціальний експеримент, соціальне спостереження, респондент, інтерв'юер, куцові опитування, метод фокус-групи, метод Делфі.

1. Соціологія як наука про суспільство

Перш за все, необхідно з'ясувати: що таке соціологія як наука; з'ясувати структурні компоненти та рівні соціологічних знань; визначити основні функції соціології.

Соціологія – молода наука, яка вивчає найбільш складний, мінливий об'єкт – людське суспільство, його структуру, закони розвитку, поведінку людини. Це та наука, яка формує та утворює погляд на громадянське суспільство як взаємопов'язану цілісність, яка постійно перебуває у стані мінливості та розвитку. Саме ця наука з'ясовує місце та функції кожного соціального явища і процесу, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, що їх оточують у безмежному процесі людських відносин. Фізики, хіміки, біологи, здається, пізнали таємниці Всесвіту, а соціологи продовжують сперечатись про те: що таке суспільство, яке воно, чому постійно змінюється, ускладнюється, набуває нових форм?

Прояви дії соціологічної науки ми нерідко спостерігаємо, вона для нас не є цілком новим феноменом. Останнім часом стали дуже популярними опитування населення з різних проблем. З одного боку, з розвитком ринкових відносин не тільки в економічній сфері, а й інших (політика, культура і т. ін.) відбувається стрімкий процес появи соціальних замовлень на подібного роду досліджень. Їх можна віднести до сфери маркетингових досліджень (товарний маркетинг, політичний, соціальний). Хоч і більшість такого роду "досліджень" досить мало має спільного із соціологією, застосовує лише її інструментарій.

Це свого роду рекламні та маркетингові заходи багатьох фірм та компаній, що часто проводяться на недостатньому професійному рівні, чим і дискредитують цю науку.

Але не тільки "соціологічними опитуваннями" окреслюється та визначається ця наука. Соціологія містить у собі "теорію" суспільства, яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних та гуманітарних наук. Всі суспільні науки, які вивчають різноманітні аспекти життя та діяльності суспільства, завжди містять у собі так званий "соціальний аспект", тобто закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Соціологію визначають як універсальну науку про суспільство. Техніка та методика вивчення діяльності людей, методи соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними науками. Крім того, склалася ціла система досліджень, котрі проводяться на стику соціології та інших наук. Ці дослідження отримали назву "соціальних досліджень" (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін.). (Таким же чином побудована структура галузевої соціології").

Соціологія має багато спільного із різними суспільними та іншими дисциплінами. З одного боку, вона відображає соціальну філософію й історію філософських вчень, з іншого боку - вона, на перший погляд, дуже багато має спільного із журналістикою (саме щодо методів збору інформації) і психологією. Іноді її важко відрізнити від статистики, демографії, математики. Для тих, хто вперше стикається з нею, воно так і видається.

2. Структура соціологічних знань

Перший підрозділ - соціологічна теорія - дає загальне уявлення про соціологію як науку, визначає її предмет, структуру і коло основних завдань, тобто функцій, окреслюється місце соціології у системі суспільних наук та її практична значимість. Далі починається вивчення суспільства із формування окремої особи та її "занурення" в океан суспільного життя. Все це можна віднести до соціалізації особи, набуття (освоєння) нею соціальних ознак та рис, котрі допомагають людині жити і діяти у суспільстві. Розглядається взаємозв'язок особи, суспільства та культури. Велика увага приділяється і механізму соціальних і міжіндивідуальних взаємовідносин - соціальним зв'язкам і відносинам, інституційним зв'язкам як найбільш необхідних та головних.

У розділі про соціальні спільності і соціальну структуру йдеться про особливості утворення і функціонування груп, спільностей, а також про механізм її конфігурації і ранжирування щодо кожного. Соціальна

стратифікація та соціальна мобільність є основними вимірами розвитку суспільства. Крім того, соціологія пояснює і різноманітні процеси та явища, які відбуваються як у сфері поведінки груп, так і в досить великих спільнотах і характеризують різноманіття суспільного розвитку.

Хоч соціологія - як самостійна наука - з'явилася наприкінці XVIII - на початку XIX ст., вона вважається досить молодого і відносно недавно її почали широко впроваджувати в освітню сферу нашого суспільства. Знання про суспільство зароджувалися з давніх-давен. У своїх філософських роздумах мислителі і Античності, і Середньовіччя досить багато приділяли уваги вивченню суспільного життя. Однак те знання мало досить світоглядний, містичний характер і не містило елементів науковості, "істинності". Лише із формуванням нового класу - буржуазії, з новими суспільними відносинами, знання про суспільство почало набувати тих елементів, на яких і базується сучасна суспільна наука. Саме цей аспект і вивчає історія соціології. Розділ історії становлення та розвитку соціології містить дані про виникнення, основні етапи розвитку та історичні форми і напрями соціологічного знання. Історія соціології вивчає те, як знання про суспільство виокреслюються із багатомірності людського досвіду і набувають форми емпірично (практично) обґрунтованої наукової теорії. Історія соціології поділяється на кілька підрозділів, де описуються:

- становлення соціології як науки;
- основні течії та напрями розвитку соціології в XIX та XX ст.;
- розвиток світової соціології XX ст., основні сучасні парадигми;
- основні напрями розвитку російської та вітчизняної соціологічної думки.

Досить вагомим розділом у структурі соціологічного знання є методологія соціологічного дослідження і методи збору та аналізу соціологічної інформації, де дається виклад про:

- програмування соціологічного дослідження, його етапи та процедури;
- організацію, процедури і особливості дослідження;
- основні методи збору інформації (опитування: анкетне, інтерв'ю, експертне; метод спостереження; експеримент; соціометричні та психологічні методики; метод аналізу документів та ін.).

Саме в цій галузі соціологія нагадує журналістику і найбільш стикається із статистикою і математикою.

Останній підрозділ у структурі соціологічного знання оповідає про галузі і напрями розвитку соціології. Соціологія поділяється на окремі

підтеорії, які вивчають основні форми і види діяльності людей, теорії, що виникають на межі соціології та інших дисциплін. В подальшому нашому курсі найбільше уваги приділяється вивченню соціології праці, побуту, економічної соціології, соціології політики, громадських рухів, громадської думки, соціології права, соціології виховання та ін.

Соціологія в перекладі з латині означає "наука про суспільство" або "вчення про суспільство", або, інакше кажучи, вся суспільна наука (суспільствознавство). Соціологія - наука про закони становлення й розвитку суспільства загалом, соціальних відносин та соціальних спільностей. На перший погляд, соціолог вивчає індивіди та групи. Але це не зовсім так. Він вивчає зв'язки, які створюють ці різні групи. Індивід і група - це сукупність зв'язків, особливих, соціальних, які породжують складні соціальні структури: особу, суспільство, культуру, державу, право, мораль, науку, сім'ю і т. д.

Таким чином, соціологія - це універсальна, всезагальна наука про суспільство. Звичайно, об'єктом вивчення багатьох наук є людина, її діяльність (економічна, історична, політична, культурологічна, психологічна, демографічна та ін.), суспільство в цілому, але всі вони вивчають суспільство тільки в певній сфері відносин (економічних, політичних, культурних тощо). Соціологія вивчає суспільство як цілісний організм в усіх взаємопов'язаних структурах і сферах.

Соціологія має свій суто соціологічний підхід, відмінний від вищевказаних наук, а саме: суспільство розглядається як функціонуюча система в усіх сферах, виявах життя. Ця система має структури, інститути, включає в себе суспільні групи, дії конкретних осіб, які мають свої цілі, інтереси та потреби. При такому підході людина – не є якоюсь абстрактною моделлю.

Як і будь-яка наука, соціологія володіє власним предметом і конкретними методами дослідження і займає в системі наукового знання чітко визначене місце. Вона є універсальною всезагальною, всеохоплюючою наукою про людину.

Об'єктом соціологічного пізнання є сучасне суспільство (дана реальність, яка є певним фрагментом об'єктивного світу).

Предмет соціології – це зв'язки і відносини між людьми. Предмет вивчення соціології, як і будь-якої науки, – це не просто якесь явище чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного обґрунтування, це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні, шляхом виявлення суттєвих закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Ряд соціологів (зокрема, відомий польський вчений Ян Щепанський) вважає, що предметом соціологічних досліджень є явища і процеси виникнення різних форм

суспільного життя, структури та різновиди різних форм людських спільностей, сили, які об'єднують та руйнують ці спільності, зміни та перетворення, що в них відбуваються. Зарубіжні автори по-різному висловлюються щодо предмета соціології, але найбільш загальноприйнятим є розуміння, що соціологія – це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, і воно опирається на дані або факти реального світу. На думку вітчизняних соціологів, соціологія як наука вивчає реальну суспільну свідомість, у всьому її суперечливому розвитку - діяльність, поведінка людей, які виступають як втілення потреб, інтересів, цінностей, знань, установок, зафіксованих у реальній свідомості, та умови, в яких розвиваються та здійснюються реальна свідомість, діяльність і поведінка людей.

Соціологія вивчає суспільні системи в їх функціонуванні та розвитку. Суспільство настільки складний об'єкт, що одній науці його вивчити не під силу. Внутрішній світ людини вивчає психологія. Поведінку людини в безпосередньому середовищі вивчає соціальна психологія - стик соціології та психології. І, звичайно, соціальний психолог нездатний пояснити причини змін у суспільному житті. Залежно від сфери діяльності людини, кожна суспільна наука вивчає цю сферу: політика - політична наука, економіку – політична економія, культурний розвиток - культурологія, правову діяльність - правові науки, історичний розвиток – історія і т. д. Але в цих науках є щось спільне, а саме: вони вивчають діяльність людини, суспільства.

Представники різних наук по-різному сприймають один і той же об'єкт. Так, якщо взяти сім'ю чи будь-яку організацію, колектив як об'єкт аналізу, то, скажімо, економіста, передусім, цікавитиме її бюджет – доходи-витрати; юриста – права та обов'язки кожного члена сім'ї чи колективу; демографа – дітність, статеві-вікова структура сім'ї; психолога – різні типи особистості, мотиви; політолога – сприйняття політичних процесів, ставлення до них і т. ін. І тільки соціолог візьме всі ці чинники до уваги в їх сукупності і поставить ключове фундаментальне питання: "яка згуртованість цієї групи, як і чому вона існує?". Соціологія розглядає таку групу як систему, цілісний організм з різних позицій.

Специфіка соціальних відносин полягає в тому, що вони виступають суттєвим аспектом всіх видів суспільних відносин: економічних, політичних, ідеологічних і т. д. На відміну від більшості наук, що вивчають окремі підструктури суспільства, окремі види відносин, соціологія вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий соціальний організм, що розвивається.

Поняття "суспільство" на побутовому рівні асоціюється із поняттями: країна, держава, суспільство. Але ці поняття слід розрізняти. Країна - це частина світу або територія, окреслена певним кордоном, яка користується

державним суверенітетом. Держава – це політична організація даної країни, яка вимагає певного типу режиму влади. Суспільство – соціальна організація певної країни, основою якої є соціальна структура.

Отже, предметом вивчення соціології є суспільство як цілісний організм, його властивості, сторони, соціальні механізми його функціонування і розвитку. Суспільство - це продукт взаємодії людей, і мета соціолога - отримати достовірну істинну картину його, виявити та вивчити сучасні наявні та потенційні суспільні проблеми з метою їх подальшого вирішення. Сучасне суспільство - це, свого роду, система, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків, і розглядається з таких позицій:

- фундаментальний рівень формування організації суспільства - це людство в цілому, яке складає свої інтереси як єдина цивілізація;
- соціальні інститути - стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;
- класи, групи, спільності, верстви, кола;
- рівень окремого індивіда, особи, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення – як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин.

Всі вони пов'язані з різними сферами суспільних відносин (економічною, політичною, культурною тощо).

3. «Соціальне» – центральна категорія соціологічної науки

Розглядаючи предмет і об'єкт соціології, ми вжили термін "соціальне", що виступає коренем всієї соціальної науки. Як слід його розуміти? Як вже вказувалось, соціологія виділяє і вивчає соціальні відносини між людьми та групами, що діють у даній сфері. Соціальна група являє собою зв'язок індивіда та суспільства. Один і той же індивід входить у різноманітні соціальні групи, націю, трудовий колектив і т. ін. Він займає в них різне становище і виконує різні ролі. Перерозподіл та комбінування статусів та ролей здійснюється завдяки специфічній, соціальній якості, "володарем" та "носієм" якої є індивід - особа. Суть останньої, як відомо, характеризується сукупністю соціальних відносин. Звідси випливає, що, розглядаючи соціальну сферу, соціологія розглядає разом з тим і особу, її потреби, інтереси, цінності, позиції, її багаточисленні зв'язки з іншими індивідами, її спосіб життя. А соціальний зв'язок - це перша і необхідна умова існування суспільного життя. Наявність взаємодії людей, взаємовідносин, взаємодіючих груп є основою для "побудови" визначення терміна "соціальне".

"Соціальне" означає не що інше, як певну якість, характеристику, яка окреслює та ідентифікує взаємодію різних усупільнень людей, спосіб цієї

взаємодії. Кожен з нас в процесі життєдіяльності є носієм багатьох характеристик, ролей, які проявляють, ідентифікують людину. Кожна особа виконує безліч функцій, прав, обов'язків у відношенні один до одного. Так, для прикладу, візьмемо близьку для нас категорію "студент". Це одна із характеристик певної особи. На перший погляд, звучить узагальнено, абстрактно, але: це може бути студент "нашого" вузу, економічного вузу, столичного вузу, престижного вузу (щодо всіх інших вузів). Крім того, "студент" для когось є сином чи донькою, братом чи сестрою, батьком чи матір'ю, молодшим чи старшим, представником певної національності, працівником якоїсь установи, спортсменом, вболівальником, спеціалістом у певній галузі, членом певної організації і т. ін. Таким чином, він проявляє себе завдяки цим характеристикам в діяльності у відношенні до інших людей.

"Соціальне" - від латинського "socialis" - спільний, товариський, суспільний, – центральна категорія соціології. Це поняття служить для визначення суті суспільного життя, відображення специфіки соціальної форми руху матерії. В широкому розумінні, соціальне означає все те, що належить до суспільства взагалі, на відміну від природного. У вузькому розумінні, соціальне означає сторону суспільних відносин, із котрих складається суспільство і стосується відносин людей один до одного і до суспільства. Якщо вдаватися до більш глибокого розкриття цих значень, то слід сказати, що категорія соціальне відображає особливу об'єктивну та суб'єктивну реальність, яка створюється людьми безпосередньо через буття в спільнотах. Ця реальність поєднує в собі риси, дії, вчинки людей, взаємини між ними, речі, норми, цінності, знаки, символи, смисли та їх значення.

Можна виділити кілька основних рис, що характеризують специфіку соціального:

- це загальна якість, яка притаманна різним групам індивідів і є результатом інтеграції ними тих чи інших якостей суспільних відносин;
- воно відображає взаємне становище індивідів та їх груп;
- воно є результатом сумісної діяльності різних індивідів, що проявляється в їх спілкуванні та взаємодії;

На підставі вищенаведеного можна дати таке визначення соціології: це - наука про тенденції, закони функціонування та розвитку соціальних систем (людина в діяльності як система, спільні групові організаційні дії людей як система, процеси та явища в глобальному суспільстві як система). (Але жодне трактування соціології не є вичерпним, ключовим, внаслідок характерного для неї розмаїття концепцій та напрямів).

Треба додати, що соціологія, вивчаючи суспільне життя в тих чи інших його формах та сферах, не обмежується описом та поясненням процесів соціального розвитку. Вона аналізує та вказує шляхи планомірної, цілеспрямованої дії на ці процеси. В цьому виражається практична спрямованість соціологічної науки, тобто її зверненість до конкретних соціальних проблем, які підлягають вирішенню шляхом соціального планування та соціального управління. Цей специфічний "управлінський" ракурс соціологічної науки виражається у виробленні науково обґрунтованих прогнозів та практичних рекомендацій.

Кожна наука виконує свої функції в системі суспільних відносин. Це - основні обов'язки, важливі напрями, коло діяльності. У багатьох наукових джерелах по-різному розгалужують та окреслюють функції соціології. Однак оптимальним можна вважати: теоретичну, описову, інформаційну та прогностичну функції.

Теоретична функція - це свого роду концентрація, поповнення, пояснення та збагачення наявних соціологічних знань. Сюди ж належить розробка соціальних законів, концепцій, теорій, з'ясування соціальних закономірностей, які виявляються у суспільстві. Збагачення наукових соціологічних знань відбувається на основі вдосконалення теоретичної соціології із застосуванням елементів спеціальних соціологічних теорій та досліджень емпіричної соціології.

До описової функції слід віднести систематизацію, опис, поновлення отриманого матеріалу у вигляді записів, звітів, схем, статей, книг. У них створюється, окреслюється ідеальна картина соціального об'єкта, дії, зв'язку. На підставі одержаного матеріалу формулюються практичні висновки та рекомендації щодо прийняття рішень.

Інформаційна функція являє собою збір, систематизацію, поновлення соціальної інформації, одержаної в результаті соціальних досліджень. У великих наукових (зокрема, соціологічних) центрах соціологічна інформація, як найперспективніший вид соціальної інформації, нагромаджується та зберігається в сучасних електронних носіях.

Прогностична функція є найхарактернішою, бо саме вона відрізняє соціологію від інших суспільних наук. Вона ідентифікує соціологію. Сюди відносять: прогнозування, узагальнення, розкриття тенденцій у процесах та явищах. Це свого роду видача соціальних прогнозів. Як правило, соціологічні дослідження завершуються створенням короткострокових або довгострокових прогнозів. Соціальне прогнозування можна подати як визначення науково обґрунтованих способів реалізації вигляду майбутнього соціального стану. Цей тактичний напрям у соціології набуває широкого розвитку під час

виборчих кампаній. Прогнозування майбутнього в різних формах – від наївних пророкувань до наукових прогнозів - завжди відігравало роль в ідейному обґрунтуванні життєвих інтересів та устремлінь народів.

Проблема прогнозування завжди була актуальною для філософії, вона посилила свою актуальність і в соціології. Це одна із найсуттєвіших функцій соціології – прогностична, котра виражається у виробленні науково обґрунтованих прогнозів про тенденції розвитку соціальних процесів у майбутньому. Прогнозування - це дослідження перспектив соціальних процесів та явищ з метою підвищення наукової обґрунтованості та ефективності соціального програмування й ефективності планування і управління. Прогнозування проводиться не безпідставно (на голому місці), а як результат єдності теорії та практики.

Виділяють два типи соціальних прогнозів: пошуковий та нормативний. Пошуковий застосовують для опису можливого стану суспільства, виходячи із діючих тенденцій, враховуючи основні дії, чинники. Нормативний пов'язаний з постановкою цілей, описом бажаного стану і засобів (шляхів) його досягнення. Прогнозування класифікується і за іншими параметрами - строками: -коротко, -середньо, довгострокові прогнози; роллю: попередження, пошукові, аналітичні, нормативні.

Прогностична функція соціології включає ряд підфункцій: а) визначення діапазону можливостей, імовірностей тієї чи іншої події на даному історичному етапі, б) представлення альтернативних сценаріїв майбутніх прогнозів, кожного із обраних рішень; в) розрахунок ймовірних втрат щодо кожного варіанта, включаючи побічні наслідки. Для здійснення прогностичної функції в соціології застосовують ряд методів, серед яких: статистичний аналіз, побудова динамічних рядів з подальшою екстраполяцією, метод експертних оцінок основних тенденцій розвитку, математичне моделювання та ін.

З прогностичною функцією соціології тісно пов'язаний такий напрям діяльності, як соціальна інженерія - сукупність підходів у прикладних соціальних науках (і перш за все, в соціології), які орієнтовані на зміну поведінки та установок людей, вирішення соціальних проблем, на адаптацію соціальних організацій, установ, соціальних інститутів до умов, які змінюються, обставин, з метою збереження соціальної стабільності. Соціальна інженерія - це, свого роду, теоретико-прикладний напрям науково практичної діяльності, котрий тісно пов'язаний із усіма рівнями соціологічних знань. Тому буде помилкою віднести цю "галузь" конкретно до одного із рівнів. Саме завдяки соціальній інженерії є можливість певним чином регулювати окремими правовими та економічними механізмами в суспільній системі, регулювати засобами масової комунікації, управляти організаціями різного

типу, надавати організаційну допомогу в проблемних суспільних сферах. Соціальна інженерія є поки що не ретельно розробленим полем діяльності і виконує чисто інструментальні функції. В більшості випадків її участь у державних соціальних програмах зводиться до соціологічного обґрунтування уже сформованих рішень.

В інших навчальних джерелах функції соціології поділяють на: пізнавальну, практичну та ідеологічну.

Пізнавальна функція зводиться до дослідження соціальних явищ з метою отримання адекватних наукових уявлень про їх природу і на основі аналізу соціальних процесів вироблення наукових прогнозів їх подальшого розвитку.

Практична функція соціології полягає в тому, щоб на основі емпіричного та теоретичного аналізу соціальних явищ і процесів розробити практичні рекомендації з вирішення ряду соціальних проблем.

Відкритим залишається питання щодо наукової та суспільної легалізації так званої ідеологічної функції соціології. З одного боку, соціологія так чи інакше виражає інтереси певних соціальних кіл, груп, класів, політичних партій та рухів. Тим самим, дані, висновки, узагальнення набувають ідеологічного змісту, певного ідеологічного відтінку. В цьому плані соціологія завжди ідеологічно орієнтована. І хоч цьому запобігти важко, все-таки не слід допускати ідеологічних перекосів, потрібно запобігати "нерозумній" ідеологізації та політизації наукових засобів.

Сама соціологія як наука не перебуває у статичній формі (не стоїть на місці), а разом з суспільством, котре динамічно змінюється, вона шукає та вивчає нові підходи розуміння, вивчення та пояснення соціальної дійсності на всіх своїх структурних рівнях, а рівноцінно і вирішує власні фундаментальні та прикладні проблеми. Власне тому соціологія відносно і розмежована на фундаментальну та прикладну. Такий поділ вказує на вирішення нею власне наукових або практичних завдань.

4. Основні методи соціологічного дослідження

Наступним складником методичної частини програми є обґрунтування основних методів соціологічного дослідження, що їх використовуватимуть у процесі соціологічного аналізу конкретної соціальної проблеми. Обрати метод збирання соціологічної інформації, наголошує С. Вовканич, означає обрати той чи інший шлях отримання нової соціальної інформації для виконання поставленого завдання. Слово "метод" походить від грец. - "шлях до чогось". У соціології метод - це спосіб отримання вірогідних соціологічних знань,

сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

На рівні побутових уявлень пересічних людей соціологія пов'язується насамперед із проведенням анкетування. Однак насправді соціолог може використати такі різноманітні дослідницькі процедури, як експеримент, спостереження, аналіз документів, експертні оцінки, соціометрію, інтерв'ю тощо.

Правила визначення методів. При визначенні методів соціологічного дослідження соціальної проблеми потрібно взяти до уваги низку моментів:

- оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок якості даних;
- жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі "добрих" чи "поганих" методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні й невідповідні) поставленій меті й завданням;
- надійність методу забезпечується не лише його обґрунтованістю, а й дотриманням правил його застосування.

Подаючи далі детальнішу характеристику основних методів отримання соціологічної інформації, ми вибрали з них ті, які найбільше відповідають розкриттю причин конфліктів на підприємстві між робітниками та адміністрацією. Саме ці методи мають бути внесені до програми соціологічного дослідження; їх належить використовувати відповідно до цілей, завдань дослідження. Вони повинні бути базою для перевірки правильності чи хибності висунутих гіпотез.

Серед методів збирання первинної соціологічної інформації використовують і такі, які не є специфічно соціологічними. Це спостереження та експеримент. Своїм корінням вони сягають у природничі науки, але нині їх успішно застосовують у соціогуманітарних науках, у тому числі й у соціології.

Метод спостереження в соціології

Спостереження у соціології - це метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, який досліджують. Воно слугує певним пізнавальним цілям і може бути піддане контролю і перевірці. Найчастіше метод спостереження використовують при дослідженні поведінки індивідів і груп та форм спілкування, тобто при візуальному охопленні певної соціальної дії. Його можна застосовувати в дослідженні конфліктних ситуацій, бо багато з них проявляється саме у вчинках і подіях, які можна зафіксувати і проаналізувати. Позитивними рисами цього методу є:

- здійснення спостереження одночасно з розгортанням і розвитком явищ, що їх досліджують;
- можливість безпосереднього сприйняття поведінки людей у конкретних умовах і в реальному часі;
- можливість широкого охоплення події й опису взаємодії всіх її учасників;
- незалежність дій об'єктів спостереження від соціолога-спостерігача. До вад методу спостереження зараховують:
- обмеженість і частковий характер кожної ситуації, яку спостерігають. Це означає, що отримані висновки можуть бути узагальнені й поширені на масштабніші ситуації лише з великою обережністю;
- складність, а інколи й просто неможливість повторення спостережень. Соціальні процеси є незворотними; їх неможливо змусити повторити ще раз для потреб соціолога;
- вплив на якість первинної соціологічної інформації суб'єктивних оцінок спостерігача, його установок, стереотипів тощо.

Типи спостережень. Існує декілька типів спостереження у соціології. Найпопулярніше серед дослідників сучасності - включене спостереження, коли соціолог безпосередньо входить у соціальний процес і соціальну групу, що їх вивчають, коли він контактує і діє разом з тими, за ким він спостерігає. Це дає змогу досліджувати явище зсередини, глибоко вникнути в суть проблеми (у нашому разі конфлікту), зрозуміти причини її виникнення і загострення. Польове спостереження відбувається у природних умовах: у цехах, службах, на будівництві тощо. Лабораторне спостереження потребує створення спеціально обладнаних приміщень. Є спостереження систематичні й випадкові, структуралізовані (тобто такі, що їх здійснюють за розробленим заздалегідь планом) і неструктуралізовані (за яких визначають лише об'єкт обстеження).

Метод експерименту в соціології

Експеримент як метод дослідження розвивався передусім у природознавстві. Л. Жмудь вважає, що перший зафіксований у науковій літературі експеримент належить античному філософу і вченому Піфагору (бл. 580-500 рр. до н. е.). Він використав монохорд - інструмент з однією струною, натягнутою на лінійку з 12 поділами-позначками, маючи на меті з'ясувати залежність між висотою музичного тону і довжиною струни. Завдяки цьому експерименту Піфагор винайшов математичний опис гармонійних музичних інтервалів: октави (12 : 6), кварта (12 : 9) і квінти (12 : 8). В. Гречихін дотримується думки, що першим ученим, який поставив дослід на наукову

основу, був Галілео Галілей (1564-1642), один із засновників точного природознавства. На основі наукових дослідів він дійшов висновку про правильність учення М. Коперника щодо будови Всесвіту. Засуджений інквізицією, Г. Галілей вигукнув: "А все ж вона крутиться!", маючи на увазі обертання Землі навколо Сонця і навколо власної осі.

Ідею про можливість використання експерименту в соціальних науках висунув французький учений П.-С. Лаплас (1749-1827) 1814 р. у книзі "Філософський досвід імовірності". У дослідженні суспільства, на його думку, можна застосовувати такі прийоми ймовірнісного підходу, як вибірка, створення паралельних контрольних груп тощо. Отже, можливою є розробка засобів кількісного опису суспільства та соціальних проблем і явищ.

Дискусія довкола методу експерименту. Проте О. Конт, Е. Дюркгайм, М. Вебер та інші заперечували спроби застосування експериментального методу у вивченні соціальних проблем. На їхню думку, основні труднощі використання експерименту в соціології полягають у:

- складності, багатфакторності й різноманітності соціальних процесів;
- складності, а то й неможливості їх формалізації і кількісного опису;
- цілісності й системності залежностей, складності чіткого з'ясування ефекту впливу на соціальне явище якогось одного чинника;
- опосередкованості зовнішніх впливів через людську психіку;
- неможливості надати однозначну інтерпретацію поведінки людини або соціальної спільноти тощо.

Однак з 1920-х років поступово розширюється сфера застосування експерименту в соціальних науках. Це пов'язується зі швидким зростанням емпіричних досліджень, удосконаленням процедур обстеження, розвитком математичної логіки, статистики і теорії ймовірності. Нині експеримент справедливо належить до визнаних методів соціологічних досліджень.

Сфери застосування, мета і логіка експерименту

Експеримент у соціології - це засіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і котрі можна контролювати. Як зазначає В. Гречихін, застосування експерименту в соціології доцільне тоді, коли треба виконати завдання, пов'язані з реагуванням тієї чи іншої соціальної групи на внутрішні й зовнішні чинники, які вводяться ззовні у штучно створених і контрольованих умовах. Головна мета його здійснення - перевірка тих чи інших гіпотез, результати яких мають прямий вихід на практику, на різноманітні управлінські рішення.

Загальна логіка експерименту полягає у:

- виборі певної експериментальної групи;
- вміщенні її у незвичну експериментальну ситуацію, під вплив певного чинника;
- простеження скерованості, величини і сталості змінних характеристик, які називаються контрольними і котрі настали внаслідок дії введеного чинника.

Різновиди експериментів. Серед різновидів експерименту можна назвати польові (коли група перебуває у природних умовах свого функціонування) і лабораторні (коли експериментальну ситуацію і групи формують штучно). Вирізняють також експерименти лінійні (коли аналізу підлягає одна й та сама група) і паралельні (коли в експерименті беруть участь дві групи: контрольна зі сталими характеристиками й експериментальна зі зміненими характеристиками). За характером об'єкта і предметом дослідження розрізняють соціологічні, економічні, правові, соціально-психологічні, педагогічні та інші експерименти. За специфікою поставленого завдання експерименти поділяють на наукові (вони мають на меті прирощення знання) і прикладні (вони мають на меті отримання практичного ефекту). За характером експериментної ситуації є експерименти контрольовані й такі, де контроль не здійснюється.

У нашому випадку з конфліктною ситуацією на виробництві можна здійснити прикладний польовий контрольований експеримент із виокремленням двох груп робітників за критерієм віку. Цей експеримент дасть змогу з'ясувати залежність продуктивності праці від віку працівників. Його здійснення покаже, чи виправдані звільнення молодих робітників через недостатній виробничий досвід і нижчі, ніж у робітників середнього віку, показники ефективності виробничої діяльності.

Метод аналізу документів

Метод аналізу документів у соціології є одним з обов'язкових, з якого починаються практично всі дослідження. Документи поділяються на статистичні (у числових виразах) і словесні (у формі тексту); офіційні (що мають службовий характер) і неофіційні (які не мають офіційного підтвердження їх правильності та дієвості), суспільні й особисті тощо.

У нашому випадку можна використовувати офіційні статистичні й словесні документи суспільного значення, в яких зафіксовано дані про статевий і віковий склад робітників, рівень їхньої освіти, професійної підготовки, сімейний стан тощо, а також про результати виробничої діяльності різних груп робітників. Зіставлення цих документів дає змогу встановити

залежність економічної ефективності праці робітників від їхніх соціально-демографічних, професійних та інших характеристик

Опитування та сфера його застосування

Найпоширенішим і частовживаним у соціології є метод опитування. Він охоплює використання таких дослідницьких процедур, як анкетування, поштове опитування, інтерв'ю. Опитування - це метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (тобто переданої у словесній формі) інформації. Virізняють заочні й прямі, стандартизовані (за наперед розробленим планом) і нестандартизовані (вільні), одноразові й багаторазові опитування, а також опитування експертів.

Метод опитування використовують у таких випадках:

- коли проблема, що її досліджують, недостатньо забезпечена документальними джерелами інформації (наприклад, ситуації конфлікту на підприємстві досить рідко фіксують у систематизованій формі в офіційній документації);
- коли предмет дослідження або його окремі характеристики неможливо спостерігати в повному обсязі та протягом усього існування цього явища (наприклад, за конфліктною ситуацією можливо спостерігати переважно в момент її загострення, а не на початку її виникнення);
- коли предметом дослідження є елементи колективної та індивідуальної свідомості - думки, стереотипи мислення тощо, а не безпосередні вчинки і поведінка (наприклад, у разі конфлікту можна здійснювати спостереження над його поведінковими проявами, але воно не дасть уявлення про мотиви участі людей у конфлікті, їх міркування з приводу правомірності дій обох сторін конфлікту);
- коли опитування доповнює можливості опису й аналізу досліджуваних явищ і перевіряє дані, отримані за допомогою інших методів.

Анкетування

Серед видів опитування чільне місце посідає анкетування, основним інструментом якого є питальник, або анкета. На перший погляд нема нічого легшого і простішого, ніж розробка питальника на будь-яку тему, пов'язану з проблемною ситуацією. Кожен із нас у повсякденній практиці постійно ставить запитання оточуючим, вирішуючи за їхньою допомогою безліч життєвих проблемних ситуацій. Однак у соціології запитання виконує функцію дослідницького інструмента, що висуває особливі вимоги до його формулювання і зведення питань в анкету.

Лекція №2

Тема: **СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ**

План

1. Поняття соціальної структури суспільства та її основні елементи
2. Соціальна стратифікація: поняття та види
3. Типи соціальної мобільності

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: суспільство, спільнота, соціальний статус, стратифікація, соціальна структура, соціальна мобільність, маргінальність, соціальні прошарки, соціальні стосунки, соціальне життя суспільства, рівень життя, стиль життя, якість життя, соціальні гарантії, соціальний захист, соціальна політика, соціальна сфера, соціальні інститути, соціальне функціонування, дисфункції соціальних інститутів, втрата деперсоналізації, сім'я, шлюб, право, освіта.

1. Поняття соціальної структури суспільства та її основні елементи

Суспільство нагадує складний механізм, складений з багатьох сотень і навіть тисяч деталей. Кожна з них має свої розміри, виконує лише властиві їй функції. Всі ці деталі — а це різні соціальні спільноти і групи - відіграють неоднакову роль у суспільному житті.

Проблема будови суспільства як соціальної системи завжди була однією з центральних у соціології. Так, ще О. Конт, окреслюючи предмет дослідження своєї соціальної статистики визначив, що вона — це соціальна анатомія, що вивчає будову соціального організму, котрий складається з великої кількості соціальних елементів.

Що ж є складовими суспільства як соціальної системи? Зрозуміло, що первинною одиницею будь-якої соціальної системи є індивід. Він, будучи істотою соціальною, перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими індивідами, утворює з ними різні соціальні групи та соціальні спільноти, що теж є складовими суспільства. Будову ж будь-якої соціальної системи, у тому числі й суспільства, доповнюють соціальні зв'язки, соціальні відносини та соціальні інститути. Таким чином, можна дати таке визначення соціальній структурі суспільства.

Соціальна структура суспільства — це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов'язаних між собою відносно сталими відносинами.

Отже, соціальна структура суспільства являє собою будову цієї соціальної системи, визначає характер взаємозв'язків і взаємовідносин між її складовими частинами.

Сутність соціальної структури суспільства найбільш повно виражається у її загальних рисах, до яких можна віднести:

- багатоманітність соціальних елементів, що утворюють соціальну структуру суспільства (соціальний інститут, соціальна група, соціальна спільність тощо);
- різний ступінь впливу кожного складового елемента соціальної структури суспільства на соціальні процеси і явища, відмінність їхніх соціальних ролей;
- наявність відносно стабільних зв'язків між складовими елементами соціальної структури суспільства, взаємозалежність останніх. Це означає, що жоден елемент соціальної структури не може існувати в суспільстві автономно. В будь-якому випадку він поєднаний соціальним зв'язком з іншими структурними підрозділами суспільства. У цьому випадку є цікавою історія про Робінзона Крузо, який навіть опинившись на безлюдному острові, перебував у тісному зв'язку з суспільством (користувався речами, що виготовили інші люди, займався тими ж видами занять, що і в Англії — облаштовував власну оселю, вирощував сільськогосподарські культури, молився Господові тощо);
- взаємопроникність елементів, що забезпечує цілісність соціальної структури, тобто одні й ті ж соціальні суб'єкти можуть бути частинами різних складових одиниць суспільства. Наприклад, одна і та ж особистість може бути включена до різних соціальних груп та спільностей;
- багатофункціональність і стабільність — кожен елемент соціальної структури суспільства виконує свої специфічні функції, які є відмінними від ролей інших соціальних елементів, що й передбачає значну кількість соціальних функцій суспільства. У зв'язку з вищесказаним можна зробити висновок, що основними складовими суспільства є соціальні спільності, оскільки їх вплив на соціальні процеси є незрівнянно більший ніж участь окремої особистості. Що стосується соціальних організацій та соціальних інститутів, то вони формуються у результаті діяльності і взаємодії соціальних спільностей та груп, є похідними від них*1. Важливим елементом соціальної структури суспільства є також соціальні групи.

Ряд сучасних українських соціологів, зокрема, В. Городяненко, навпаки, вважають провідним елементом соціальної структури суспільства соціальні інститути — економіка, політика, наука, освіта, сім'я, оскільки саме вони зберігають і підтримують існуючі в суспільстві соціальні зв'язки і відносини. }

Таким чином, соціальна структура суспільства має два основних компонента: наявність складових елементів та соціальних зв'язків, що виникають між цими елементами.

Більшість сучасних соціологів у структурі суспільства виділяє ряд окремих підструктур, які і є основними складовими елементами суспільства. Проте ці підструктури є лише відносно незалежними між собою, оскільки як і всі соціальні елементи — складові суспільства - пов'язані між собою відносно стабільними соціальними зв'язками. Підструктури суспільства ґрунтуються на основних формах соціальних спільнот, що діють в суспільстві, і це також наштовхує на думку, що провідними складовими елементами соціальної структури суспільства є саме соціальні спільноти.

Отже, основними підструктурами (елементами) суспільства є:

- соціально-етнічна структура; • соціально-демографічна структура;
- соціально-професійна структура; • соціально-класова структура;
- соціально-територіальна структура.

Кожна із названих підструктур характеризується найперше тим, що включає до свого складу відповідні спільноти. З іншого боку, кожна підструктура має усі ті самі складові частини, ознаки і характеристики, що й соціальна структура суспільства загалом.

Тобто, усі елементи в соціальних підструктурах так само пов'язані між собою стабільно діючими соціальними зв'язками і відносинами. Потрібно нагадати, що стосунки між усіма суб'єктами соціального життя ґрунтуються на певних цінностях та правилах поведінки (соціальних нормах), що є характерними для даного типу суспільства і відрізняють його від інших. Тому слід зауважити, що соціальні норми, власне як і соціальний контроль, є опорою для соціальної структури суспільства, оскільки вони впливають на характер соціальних зв'язків і відносин, що діють в соціальній структурі суспільства. Важливо також зазначити, що на зв'язки і відносини між складовими соціальної структури суспільства впливають також і соціальні статуси та ролі, мова про які піде далі, тож і вони є підґрунтям соціальної структури суспільства.

Складність побудови соціальної структури полягає ще й в тому, що у суспільстві є відносини соціальної рівності і нерівності. Типовий приклад — пересічний службовець чи студент прирівнюються законом України за своїми конституційними правами до Президента України, адже Конституція нашої держави передбачає рівність громадян. Разом з тим, абсолютно зрозуміло, що за правами і пільгами ці категорії громадян значно відрізняються між собою.

Соціальні ролі і статуси, соціальна рівність і нерівність — питання, що є предметом розгляду наступних підрозділів даної теми.

2. Соціальна стратифікація: поняття та види

В сучасному суспільстві існують групи, які мають значно більші ресурси багатства і влади, ніж інші, а отже, перебувають щодо них у більш привілейованому становищі. Іноді в буденному житті індивіди, що входять у ці групи, не уявляють собі ані розмірів та меж такої групи, ані власного статусу у цій складній соціальній системі. Однак без наукових знань реальної соціальної структури, характеру розподілу цінностей між різними групами і ступеня нерівності між ними неможливо зрозуміти, як функціонує і розвивається суспільство. Сукупність знань, які характеризують саме ці аспекти соціального життя, відноситься сучасними вченими до теорії соціальної стратифікації.

Соціальна стратифікація — це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в даний історичний проміжок часу. Таку ієрархічно побудовану структуру соціальної нерівності можна уявити як розподіл суспільства на страти (від лат. *stratum* — пласт, прошарок).

Стратифікацію можна визначити як структуровані нерівності між різними групуваннями людей. Стратифікацію можна уявити як геологічне нашарування різних скельних порід земної поверхні. В такому разі сучасне суспільство можна розглядати як ієрархію "пропорцій" — з привілейованими нагорі й знедоленими внизу (Е. Гідденс).

Розшароване, багаторівневе суспільство в даному випадку можна порівняти з геологічними нашаруваннями ґрунту або різнокольоровими пластами кондитерського виробу. Проте порівняно з простим нашаруванням соціальна стратифікація має принаймні дві суттєві особливості:

- по-перше, стратифікація являє собою рангове розшарування, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі, ніж нижчі (стосовно ресурсів і можливостей розвитку);
- по-друге, верхні верстви, як правило, значно менші за кількістю членів суспільства, що до них належать, аніж нижчі.

Те саме можна сказати і відносно інших верств, якщо їх розглядати послідовно зверху вниз. Однак у сучасних розвинутих суспільствах цей порядок порушується. Нижчі верстви в кількісному відношенні поступаються так званому "середньому класу".

Спроби пояснити механізм соціального розшарування привели до появи трьох взаємопов'язаних підходів до аналізу соціальної стратифікації.

Отже, соціальна стратифікація — необхідне, неминуче і універсальне явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій соціальних ролей.

Суспільство не тільки допускає ієрархію статусного становища груп, окремих індивідів, що до них належать, але й сприймає її як джерело, імпульс для свого розвитку. Соціальна стратифікація вказує на нерівність в суспільстві, його поділ за певним критерієм чи їх сукупністю на стійкі групи, які мають неоднаковий вплив на суспільне життя. Якщо соціальна нерівність потрібна для раціоналізації суспільного устрою, то проблемою залишається вибір критерію нерівності, який би забезпечив стабільність суспільства, його прогрес. Найчастіше для складання загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства є достатнім поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до виділених вище критеріїв.

Дохід вимірюється в гривнях або доларах, які одержує окремий індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання у школі, ліцеї, гімназії, технікумі, коледжі, університеті. Скажімо, початкова школа означає 4 роки, неповна середня — 9 років, повна середня 11(12), коледж — 4 роки, університет — 5 років, аспірантура — 3 роки. Отже, професор має за спиною більше 20 років формального навчання. Інша ж людина може не мати і неповної середньої освіти.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте Вами рішення. Влада — можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі. Скажімо рішення Президента України розповсюджується на всіх громадян, а рішення бригадира — лише на членів бригади.

Престиж — повага статусу, який склався в громадській думці.

Критерії стратифікації: • дохід; • освіта; • влада; • престиж.

Система цінностей, яка панує в суспільстві, буде визначати домінанти у співвідношенні чотирьох критеріїв. У більшості закритих суспільств, і зокрема тоталітарному (радянському), визначальною була наближеність до влади, доступ до прийняття владних рішень, що давало можливість піднятися на вершину соціальної піраміди за всіма показниками. Сучасне суспільство орієнтується на фінансовий успіх, досягнення якого відкриває більші перспективи і в набутті влади. Дохід, влада, престиж і освіта визначають сукупний соціальний статус особистості, тобто її становище і роль в

суспільстві, соціально-стратифікаційній структурі. Кожна привілейована страта об'єктивно прагне до закріплення і відтворення у спадкоємців свого престижного статусу, до перетворення власного набутого статусу у приписний для нащадків, чи, принаймні, до полегшення їм процесу набуття привілейованого статусу. При тому, чим впливовішою є страта, тим більше в неї таких можливостей, наприклад, через передачу частини нагромаджених багатств у спадок, через створення умов для набуття кращої освіти тощо.

Якщо суспільство у побудові стратифікаційної системи орієнтується на приписний статус особистості, то в результаті формується жорстка система стратифікації, обмежується доступ до привілейованих груп нових членів. Таке суспільство можна визначити як закрите. Класичними прикладами закритих суспільств є рабовласницьке, феодальне, кастове суспільство в Індії, залишки якого збереглися й нині. Суспільство, орієнтоване на набутий статус, який визначається завдяки здібностям, особистій волі людини, вимагає від неї власної ініціативи, має рухливу систему стратифікації, є відкритим. Таке суспільство є високодинамічним, воно допускає вільний перехід людей вгору і вниз по "соціальній драбині". Такими є сучасне індустріальне та постіндустріальне демократичне суспільство. В деяких країнах, в силу специфічних обставин, збереглася стратифікація змішаного типу, в якій пережитки станового закритого ладу доповнюються елементами відкритого суспільства (Великобританія, Японія).

Найдинамічнішим більшість соціологів вважають відкрите суспільство, у якому поділ на "верхи" та "низи" пом'якшується наявністю масового "середнього класу". До нього належать люди, переважно із набутим соціальним статусом, який неможливо в повному обсязі відтворити у нових поколіннях, і його досягнення вимагає від спадкоємців власних зусиль. Тому представниками середнього класу і в суспільстві, яке переймає ідеологію, систему норм середнього класу, високо цінується освіта, цілеспрямованість. Відповідно, все суспільство одержує могутній стимул до прогресу, базується на принципі конкуренції. Окрім того, середній клас розглядають як гарант стабільності суспільства. Для того, щоб просунутись по соціальній драбині та зберегти свої набутки потрібен соціальний мир, відсутність антагоністичних суперечностей між стратифікаційними групами. Завдяки ним і забезпечується стабільний розвиток суспільної системи в цілому.

Соціологи по-різному підходять до тлумачення поняття "середній клас", використовуючи неоднакові параметри для його виділення. Як правило, такі параметри як "середній рівень доходів", "усвідомлення себе як представника саме середнього класу" є занадто нечіткими і однобокими. Очевидно, має сенс пошук інтегрального параметру оцінки приналежності до середнього класу. Ним, на наш погляд, могла б бути наявність у представників цієї верстви

розвинутого почуття соціального оптимізму. Тобто впевненості у своїй здатності забезпечити собі та своїй сім'ї належні життєві умови нині та у близькій перспективі, дати своїм дітям "стартовий капітал" перш за все у вигляді доброї освіти, яка забезпечить їм можливості для самореалізації та комфортне становище у соціумі.

Найістотніші соціальні суперечності виникають у "двополюсному суспільстві" (багаті — бідні). Вони призводять до масштабних потрясінь, і навіть руйнування суспільної системи. "Суспільство середнього класу" ще називають плюралістичним. Сам середній клас складається з багатьох прошарків. Відмінності та суперечності між ними відносно слабкі, вони взаємно узгоджуються та нейтралізуються, вирішуються природним шляхом.

3. Типи соціальної мобільності

Всі розглянуті соціальні групи є лише відносно стабільними. В силу різних обставин вони можуть збільшуватися, чи зменшуватися, а деякі з них повністю зникати із соціального простору. Кількісний склад, конфігурація соціальних спільнот, тип взаємин між ними істотно впливають на життєздатність суспільства, а отже, як вже зазначалося, вимагають і певного управління соціальними процесами. Воно полягає, зокрема, у стимулюванні, чи навпаки, уповільненні переміщення людей з одних груп в інші, коли це необхідно та можливо.

Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутно та ідентифіковано, наприклад, перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим її людям, але й їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів в соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Такі переміщення можуть викликатися як природними (зміни в життєвому циклі особистості: від народження до старіння), так і власне соціальними чинниками. Поняття соціальної мобільності було введено в соціологічний обіг П. Сорокіним у 1927 р. З того часу воно активно

використовується в соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості і рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відомо, що у станово-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже повністю відсутня, наприклад, у феодальному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. В суспільстві буржуазно-демократичному соціальна мобільність проявляється особливо яскраво, надаючи можливість людині переміщатися з однієї верстви чи страти в іншу. За часів СРСР соціальна мобільність найчастіше проявлялася в можливості перейти з лав робітників і селян в клас інтелігенції або управлінців, починаючи з майстра і закінчуючи найвищими державними і партійними чиновниками. В цілому можна стверджувати, що в суспільстві торгово-ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначається лише родовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланту і вольових якостей.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Горизонтальні соціальні переміщення проходять в рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, наприклад, переїзд з одного місця проживання на інше, чи перехід працівника на іншу роботу без просування по кар'єрній драбині. Вони самі по собі не означають "соціального росту" індивіда, хоча за певних обставин, можуть прискорювати або уповільнювати його. Вертикальні соціальні переміщення передбачають перехід індивіда з нижчої страти у вищу, чи навпаки.

В сучасному відкритому суспільстві оптимальним засобом для стратифікаційної мобільності, вважається освіта. Набувши вищого рівня освіти, працівник підвищує і свою фахову кваліфікацію, може виконувати більш складну та відповідальну роботу, і це дає йому підстави для одержання вищої винагороди за вкладену працю, допускає до прийняття владних управлінських рішень, створює можливості для користування певними привілеями.

Відкрите суспільство передбачає, як вже зазначалось вище, високий рівень соціальної мобільності, тобто можливість горизонтальних та вертикальних соціальних переміщень. Водночас воно є плюралістичним і терпимо ставиться до різних форм самореалізації особистості, допускає різний рівень лояльності до самого себе. А це можна розглядати як одну з передумов виділення в ньому ще однієї стратифікаційної групи — маргіналів. Термін походить від латинського "ad marginem" — скраю, збоку. Ним позначають

"нетипових" представників своєї соціальної спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, створюють свою субкультуру, дистанціюються від своєї соціальної верстви.

Категорією "маргіналії" ряд соціологів також позначає і людей, які в силу різних обставин втратили, чи добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони вийшли, але й з суспільством в цілому. Це — декласовані елементи, люмпен — пролетаріат. Наявність обмеженої кількості таких людей різні дослідники пояснюють по-своєму, трактуючи це як наслідок соціальної конкуренції (аутсайтери, що "зійшли з дистанції"), або як "природне зло", що з'являється в суспільстві само собою, наприклад, із-за особливостей психологічного складу індивідів і яке необхідно контролювати та обмежувати. Особливо масово серед цих людей розповсюджуються небезпечні для суспільства форми поведінки, якщо вони поповнюються індивідами, котрих суспільство "виштовхує" з себе (безробітні) і не може налагодити з ними необхідних взаємоприйнятних контактів, системи соціального захисту та соціальної реабілітації. Небезпека присутності маргінальних елементів у суспільстві і полягає у тому, що ця група часто стає "живильним середовищем" для розповсюдження асоціальних варіантів поведінки, зокрема злочинності.

Отже, поняття соціальної мобільності виявляється виключно важливою характеристикою суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з точки зору динамічності чи задубілості його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. п.

Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування уверх тісно пов'язане з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим прогресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малокорисних елементів. Але найважливіше те, що посилена мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами.

Отже, узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є "соціальна стратифікація". Соціальні відмінності стають соціальною стратифікацією, коли групи людей вишукуються ієрархічно впродовж шкали нерівності, яка виражається в різниці доходів, освіти, влади, престижу, віку, етнічної приналежності або за допомогою якоїсь іншої ознаки. В сучасних високорозвинених суспільствах існує багато стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке суспільство.

Лекція №3

Тема: СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ

План

1. Соціальні зв'язки як форма прояву соціальних відносин
2. Соціальна взаємодія як складна соціальна система: структура, види, сфери прояву
3. Соціальна політика як суспільний феномен

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: соціальні стосунки, соціальне життя суспільства, рівень життя, стиль життя, якість життя, соціальні гарантії, соціальний захист, соціальна політика, соціальна сфера.

1. Соціальні зв'язки як форма прояву соціальних відносин

Важливою формою вияву соціальних зв'язків є соціальні відносини.

Соціальні відносини — це відносно стійкі зв'язки між індивідами і соціальними групами, обумовлені їх неоднаковим положенням в суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття "соціальні відносини" досить часто вживають як синонім суспільних відносин. Однак подібне ототожнення не завжди правомірне. Соціальні відносини це особливий вид суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільноті виступають одним із способів вияву, трансформації та реалізації соціальності у суспільстві.

Суспільні відносини це завжди відносини з приводу того чи іншого матеріального чи духовного об'єкту. Вони складаються між соціальними суб'єктами в процесі їх спільної життєдіяльності на основі і з приводу задоволення спільних інтересів і потреб. Саме соціальні потреби і інтереси обумовлюють існування соціальних зв'язків між людьми, саму людську діяльність.

Таким чином суспільні відносини, з одного боку, завжди є соціальними, з іншого — конкретними, відносно самостійними відносинами — політичними, економічними, культурними тощо. На думку більшості соціологів, суто соціальні відносини завжди відображають положення людей і соціальних груп в суспільстві, бо це завжди відносини рівності і нерівності. Головним чинником виникнення і функціонування соціальних відносин є соціальний статус кожного з індивідів, розподіл цих статусів у суспільстві, у

межах яких і з позицій яких вступають у взаємодію між собою та з суспільством індивіди, наповнюючи свої відносини реальним змістом статусної взаємодії.

Суб'єктами соціальних відносин виступають різноманітні соціальні спільноти й окремі індивіди. На думку О. Айзиковича, за суб'єктом всі соціальні відносини можна розділити на три структурних рівні:

- 1 – соціальні відносини соціально-історичних спільнот (між суспільствами, класами, націями, соціальними групами, містом і селом);
- 2 – соціальні відносини між суспільними організаціями, установами і трудовими колективами;
- 3 – соціальні відносини в формі міжособистісної взаємодії і спілкування всередині трудових колективів.

Виокремлюють різні види соціальних відносин:

- за обсягом владних повноважень: відносини по горизонталі і відносини по вертикалі;
- за ступенем регламентування: формальні (офіційно оформлені) та неформальні;
- за способом спілкування індивідів: безособові або опосередковані, міжособові або безпосередні;
- за суб'єктами діяльності: між організаційні, внутріорганізаційні;
- за рівнем справедливості: справедливі і несправедливі. Основою відмінностей між соціальними відносинами є мотиви і потреби, головними з яких є первинні та вторинні потреби.

Внаслідок суперечності соціальних відносин однією з форм соціальної взаємодії стає соціальний конфлікт.

Для задоволення своїх потреб і інтересів людина завжди вступає у взаємозв'язок з іншими членами суспільства.

Соціальний зв'язок — соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп. Це сукупність особливих залежностей одних соціальних суб'єктів від інших, їх взаємні відносини, які об'єднують людей у відповідні соціальні спільноти і свідчать про їх колективне існування. Це поняття, що означає будь-які соціокультурні обов'язки індивідів або груп індивідів відносно один одного.

Поняття соціальний зв'язок запровадив до наукового обігу Е. Дюркгейм, який вважав, що можна вести мову про соціальні зв'язки в групі, організації та

у суспільстві в цілому. Соціальні зв'язки є об'єктивними, залежать від соціальних умов, у яких живуть індивіди. Основними їхніми елементами є: суб'єкти зв'язку (індивіди, спільноти), предмет зв'язку (з приводу чого він здійснюється; механізм регулювання взаємин між суб'єктами ("правила гри" між індивідами)). Всі елементи соціального зв'язку тісно скоординовані один з одним. Проте на особливість соціального зв'язку впливає збільшення чи зменшення чисельності його учасників.

Можна виділити три групи факторів, що визначають наявність соціальних зв'язків: природно-біологічні (задаються спадковими ознаками, тобто самим фактором народження людини, що визначає її етнічні, расові ознаки); психологічні (наприклад, почуття спільності з іншими людьми, що і об'єднує людей у відповідні соціальні групи і спільноти); соціально-інституційні (спеціально створені правила, норми, які особливим чином регламентують соціальні зв'язки і відносини, визначаючи порядок дії соціальних об'єктів в межах соціального інституту і контролюючи їх).

Соціальні зв'язки бувають формальними та неформальними, особистісними та колективними, прямими та опосередкованими, більш міцними та менш міцними. Соціальні зв'язки також можуть виявлятися у формі соціального контакту та соціальної взаємодії. Люди постійно вступають у соціальні контакти: ми платимо за проїзд в транспорті, беремо книжки в бібліотеці, робимо покупки в магазині, запитуємо в перехожого котра година, де знаходиться потрібна нам вулиця. Визначальною рисою всіх цих соціальних контактів є їх поверхневий і короткочасний характер.

2. Соціальна взаємодія як складна соціальна система: структура, види, сфери прояву

На відміну від соціального контакту, соціальна взаємодія є формою спілкування, яка передбачає систематичний, взаємний вплив індивідів.

Характерною рисою соціальної взаємодії є глибока і тісна координація системи дій суб'єктів. Якщо у соціальній дії приймає участь один індивід, то в соціальній взаємодії — принаймні два. Соціальна взаємодія відрізняється від соціальної дії наявністю зворотного зв'язку. Лише ту дію людини, яка направлена на іншу людину і викликає зворотну реакцію, можна кваліфікувати як соціальну взаємодію.

Структура та механізм соціальної взаємодії включає: суб'єктів взаємодії, тобто людей, які діють; зміни, викликані їх діями; вплив цих змін на інших людей; а також реакцію людей, на яких була спрямована дія. Соціологія вивчає соціальну взаємодію на двох рівнях: мікро- і макрорівні. Мікрорівень — це

рівень між особистісної взаємодії. Макрорівень — це взаємодія на рівні суспільства, соціальних інститутів.

У процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом, матеріальними та духовними цінностями. Індивід, група визначають свою позицію відносно інших, своє місце, статус в соціальній структурі, свої соціальні ролі. Роль, в свою чергу, приписує індивідові певні зразки поведінки та робить взаємодію передбачуваною. Отже, сама соціальна структура, соціальні відносини та соціальні інститути є результатом різних видів та форм соціальної взаємодії.

В сучасній західній соціології поняття "соціальна взаємодія" є одним з ключових. Через соціальну взаємодію різні автори прагнуть пояснити механізми функціонування і змін суспільства. Так, М. Вебер вважав, що в процесі взаємодії люди прагнуть максимально раціоналізувати свою поведінку з метою досягнення найбільшої економічної ефективності. Тому для соціальних дій характерні усвідомленість, раціональність та орієнтація на інших.

На думку П. Сорокіна, соціальна взаємодія є взаємним обміном колективним досвідом, знаннями, поняттями, у результаті чого виникає культура. На соціетальному рівні соціальну взаємодію можна уявити у вигляді соціокультурного процесу, під час якого передається колективний досвід від покоління до покоління.

Досить поширеною є теорія соціального обміну Дж. Хоманса. Він вважає, що взаємодію можна розглядати як обмін. Люди взаємодіють між собою, прагнучи врівноважити винагороди і витрати. Згідно з теорією Дж. Хоманса, поведінка людини обумовлена тим, чи винагороджувалися її вчинки і як саме. Аналізуючи взаємозалежність між винагородами і вчинками індивідів, він виділяє чотири типи цих залежностей:

- 1) чим частіше якийсь вчинок винагороджується, тим частіше він буде повторюватися;
- 2) якщо винагорода за якийсь вчинок залежить від певних умов, то людина прагне відтворити ці умови;
- 3) якщо нагорода велика, людина готова затратити для її отримання більше зусиль;
- 4) коли потреби близькі до насичення, то вона менше прагне докладати зусилля для їх задоволення.

Отже, Дж. Хоманс вважає, що соціальна взаємодія — це складна система обмінів, обумовлена співвідношенням затрат і нагород. Структура обмінів

включає в себе: агентів обміну (двоє або більше людей), процес обміну (дії, що здійснюються за певними правилами), правила обміну (формальні або неформальні заборони, передбачення), предмет обміну (товари, послуги, подарунки), місце обміну (певне місце зустрічі).

Представники символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер) вважають, що поведінка людей стосовно один одного і предметів оточуючого світу визначається тим значенням, яке вони їм надають.

Е. Гоффман, представник соціальної драматургії, уявив реальну поведінку людей так, ніби вона відбувається на театральній сцені. Е. Гоффман порівнює людину з актором, яка в кожній конкретній ситуації виконує певну роль. Наприклад, пізно повертаючись додому, індивід готує для себе виправдання, репетирує жести й міміку, перевіряє переконливість майбутніх доводів та аргументів. Інакше кажучи, соціальні ситуації нагадують драматичні вистави, в яких актори прагнуть створювати і підтримувати сприятливі враження.

Можна виділити наступні види соціальної взаємодії:

- за кількістю суб'єктів взаємодії: між двома людьми, між індивідом і групою, між групами;
- за терміном: тривала й тимчасова;
- за усвідомленістю взаємодії: усвідомлена та неусвідомлена;
- за якістю: однорідна та неоднорідна;
- за розташуванням учасників: безпосередня та опосередкована;
- за статусними системами можна виділити наступні сфери соціальної взаємодії: економічна (індивіди виступають як власники, наймані працівники, підприємці, бізнесмени, безробітні); професійна (індивіди приймають в ній участь в якості водіїв, банкірів, професорів); сімейна (люди виступають в ролі батьків, матерів, братів тощо); демографічна (передбачає контакти між представниками різних статей, вікових категорій, національностей та рас); політична (люди співпрацюють або суперничають в якості представників політичних партій, суспільних рухів, суб'єктів державної влади); релігійна (контакти між представниками різних релігій, віруючих та атеїстів); територіально-поселенська (де відбуваються зіткнення, співробітництво, конкуренція між місцевими та прибулими, міськими та сільськими, емігрантами);
- за видами дії: фізична, вербальна, жестова. Раніше вчені вважали, що спілкування здійснюється лише на вербальному (словесному) рівні. Однак, деякі з них (Дж. Бейтсон, Р. Бердуїстелл, П. Уотцлевік) звернули увагу на те,

що основна частина нашої взаємодії з іншими людьми має невербальний характер. Жести, вираз обличчя та рухи тіла вважаються невербальними каналами передачі інформації. Наприклад, жестами руки можна виразити наказ, загрозу, запрошення, показати своє самопочуття та багато інших станів.

- за способами, за допомогою яких індивіди узгоджують власні цілі та засоби їх досягнення: кооперація (співробітництво декількох індивідів (груп) для вирішення загального завдання), конкуренція (індивідуальна або групова боротьба за володіння дефіцитними ресурсами), конфлікт (явне або приховане зіткнення інтересів соціальних суб'єктів).

3. Соціальна політика як суспільний феномен

Соціальна політика — це суспільний феномен, що поєднує різноманітні багатофакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінські регулятивні та саморегулятивні, глобальні, національні, державні, наддержавні, громадські, гуманістичні, праксеологічні (ціннісні), комунікативні та ін. Зазначене зумовлює багатоаспектність засад соціальної політики як суспільного явища. Розрізняють вузьке та широке розуміння соціальної політики.

У вузькому розумінні соціальна політика — це цілеспрямована діяльність суб'єктів з метою забезпечення соціального захисту і створення умов для формування безпечного соціального середовища людини. У такому аспекті соціальна політика передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення системи соціальних амортизаторів суспільних, зокрема ринкових, ризиків і формування соціальних стандартів. Іншими словами, соціальна політика у вузькому розумінні — це діяльність суб'єктів соціально-політичного життя, спрямована на формування соціальної безпеки людини й суспільства.

У широкому розумінні соціальна політика — це система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася в суспільстві на певному етапі його розвитку і здійснюється на основі певних принципів і засад з метою забезпечення оптимального функціонування й розвитку соціальних відносин.

У такому аспекті соціальна політика є системою управлінських, регулятивних, саморегулятивних способів і форм діяльності суб'єктів, сукупністю принципів, рішень і дій, що втілюються в соціальних програмах і соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб, збалансування соціальних інтересів людини, соціальних груп суспільства, досягнення соціальних цілей, розв'язання соціальних завдань, формування соціальних

цінностей. Іншими словами, соціальна політика у широкому розумінні — це система інституційних і надінституційних, державних і громадських, суспільних і особистих, індивідуальних способів і форм діяльності, спрямованих на створення умов для всебічної самореалізації соціального потенціалу людини, її сутнісних сил.

Водночас вузьке й широке розуміння соціальної політики умовне. Існує цілісна соціальна політика, що охоплює і вузький, і широкий її зміст. Соціальний захист, соціальна безпека, з одного боку, і соціальний розвиток, соціальні відносини — з іншого органічно поєднані: без розвинених соціальних відносин не може бути стабільної соціальної безпеки людини, суспільства, а соціальна безпека значною мірою зумовлює розвиненість, зрілість процесів соціального, суспільного розвитку.

Мета соціальної політики полягає у створенні умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття, самореалізації творчого соціального потенціалу людини, особистості, її сутнісних сил, а також для задоволення людиною соціальних потреб та інтересів, освоєння соціальних цінностей, підтримання в суспільстві соціальної злагоди, стабільності та соціальної цілісності, самовідтворюваного, самодостатнього рівня соціодинаміки, соціального прогресу.

Важливими умовами ефективної реалізації соціальної політики є такі:

- 1) утвердження динамічності механізму регулятивної діяльності, спрямованої на збагачення соціального потенціалу суспільства;
- 2) пошук її ефективних способів і форм, усунення невиправданих і малоефективних, насамперед консервативних методів регулювання, що гальмують процес утвердження цінностей соціального буття;
- 3) відмова від форм і методів управління, що породжують соціальне відчуження людини.

У сучасних умовах несприятливі тенденції й труднощі в соціальній сфері виникають через застосування форм і методів директивного управління, спробу наповнити нові форми соціальної політики старим змістом, абсолютизацію її малоефективних засобів, недооцінку гнучких та ефективних форм соціального регулювання, самореалізацію особистістю власного соціального потенціалу, недостатній розвиток активних складових соціальної політики, переважання в ній пасивних форм.

Лекція №4

Тема: СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ, СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СПІЛЬНОТИ

План

1. Поняття про соціальні інститути суспільства та види
2. Функції соціальних інститутів
3. Інституалізація як соціальний феномен
4. Основні ознаки соціальних організацій

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: соціальні інститути, соціальне функціонування, дисфункції соціальних інститутів, втрата деперсоналізації, родина як соціальний інститут, шлюб як соціальний інститут, право як соціальний інститут, освіта як соціальний інститут.

1. Поняття про соціальні інститути суспільства та види

Соціальний досвід свідчить, що для людського суспільства необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для всіх членів суспільства чи для його групи, забезпечити цілісність системи. З метою збереження цілісності, в якій зацікавлена спільнота, люди утворюють систему установ, які закріплюють нормативне регулювання відносин і контролюють поведінку своїх членів.

Соціальний інститут - це стійкий комплекс формальних і неформальних норм, правил, принципів, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності й організовують їх у систему соціальних статусів та ролей.

Інтеграція індивідів у соціальне об'єднання (групу, спільноту чи суспільство) передбачає не лише зацікавленість людей у створенні таких зв'язків, але й наявність можливостей комунікацій - спільної цілісно-нормативної системи, мови тощо. Соціальний інститут виникає та функціонує, задовольняючи якусь соціальну потребу. Коли ця потреба стає незначною чи зовсім зникає, то поступово зникає і соціальний інститут, який її задовольняв.

Кожна людина має індивідуальну комбінацію потреб. Проте фундаментальних (важливих для всіх) потреб не так уже й багато. Їх п'ять і стільки ж головних соціальних інститутів:

- потреба у відтворенні роду - інститут сім'ї та шлюбу;

- потреба у виробництві та розподілі засобів існування - економічні інститути, виробництво;
- потреба в безпеці, соціальній згоді та порядку - політичні інститути, держава;
- потреба в переданні знань і набутих цінностей, соціалізація нових поколінь - інститут освіти;
- потреба у вирішенні духовних проблем, переданні духовних цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність та злагоду - інститут релігії.

Соціальні інститути можуть бути формальними та неформальними.

У межах формальних інститутів взаємодія суб'єктів відбувається на основі законів і правових актів, формальних регламентів, правил та постанов.

Неформальні інститути, незважаючи на досить чітку регламентацію, не мають формально закріплених законів, правил, норм (наприклад, дружба, сусідство та ін.).

2. Функції соціальних інститутів

У соціальних інститутів є не лише функції (позитивна роль у суспільстві), але й дисфункції (шкода, яку вони чинять суспільству).

Функції сприяють зміцненню, виживанню, саморегуляції соціальної системи. Дисфункції ведуть до дезорганізації, зміни та руйнування структури.

Розрізняють функції:

- явні - якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлені й очевидні. Очікувані та необхідні явні функції формуються й декларуються в кодексах і закріплюються в системі статусів та ролей;
- латентні - коли вони приховані, незаявлені, незаплановані.

До явних функцій соціальних інститутів, що забезпечують закріплення та відтворення суспільних відносин, належать:

- регулятивна, що забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства за допомогою утворення моделей поведінки;
- інтегративна, котра забезпечує згуртованість, взаємозалежність і взаємовідповідальність членів соціальних груп, які формуються під впливом інституціоналізації правил, норм, санкцій, систем ролей
- трансляційна, що пов'язана з переданням соціального досвіду;

- комунікативна, яка забезпечує поширення інформації, що виникла в певному інституті, як у середині цього інституту для управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодіях між інститутами.

Латентні функції є незапланованими, непрямими результатами діяльності соціальних інститутів.

Ці результати можуть мати важливе значення для суспільства. Так, усі інститути беруть участь у соціалізації особистості. Саме в системі інституціональної взаємодії, що має чітко означені норми та санкції, індивід здобуває життєві навички й досвід.

Явною функцією системи вищої освіти є підготовка кваліфікованих спеціалістів. Латентною - відтворення системи соціальної стратифікації. Наприклад, завданням сім'ї є соціалізація до норм сімейного життя, однак часто реальна поведінка членів сім'ї призводить до конфлікту з культурною групою, тому що ця поведінка не відповідає вимогам і нормам групи.

Виробництво предметів споживання також виконує латентну функцію, задовольняючи потребу людей у підвищенні власного престижу (випуск розкішних авто, коштовностей тощо). Наявність латентних функцій свідчить про те, що діяльність будь-якого інституту можна використовувати значно ширше, ніж про це офіційно заявлено.

Для ефективного функціонування соціальних інститутів необхідні такі умови:

- раціональний розподіл праці та її раціональна організація;
- чітке визначення мети і кола дій;
- спеціалізація норм, законів і вимог, які регулюють діяльність інститутів;
- деперсоніфікація вимог та дій.

3. Інституціоналізація як соціальний феномен

Соціальні інститути виникають у суспільстві як продукти соціального життя внаслідок процесу інституціоналізації.

Інституціоналізація (лат. *institutio* — настанова) — процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови.

1) Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної

взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, на-віть гальмівним.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленські визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціоналізації:

- потреба в комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг;
- потреба у розподілі благ і привілеїв;
- потреба безпеки громадян, захисту їх життя і бла-гополуччя;
- потреба у підтримці системи нерівності (розмі-щення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Сучасне суспільство характеризується розростан-ням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого — кожен інс-титут реалізує комплекс базових потреб щодо соціаліза-ції індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2) Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) — системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визнача-ють мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах інс-титуту сім'ї подружжя зрада, позашлюбні діти, крово-змішення є порушенням інституціональних (нормативно встановлених) вимог.

З цієї точки зору інституціоналізація є прийняттям індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, спри-яють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3) Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Інституціоналізація є процесом, за якого певна суспіль-на потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у

суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть зумовити як модифікацію існуючих інститутів, так і появу нових інституціональних форм. Так, криза адміністративно-командної системи за-початкувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні суспільні зміни — появу нових соціальних інститутів господарювання, управління, парламентської демократії.

У процесі інституціалізації складаються основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Такими ознаками є:

- певна сфера діяльності і суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- система санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

Основні структурні ознаки соціальних інститутів, як правило, мають універсальний характер.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає типову соціальну трансформацію, простежуються типові ознаки інституціональної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, беззаконні, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади. Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

4. Основні ознаки соціальної організації

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституціонально, а й організаційно. Соціальна організація є певним способом спільної діяльності людей, за якої вона набуває форми впорядкованої, врегульованої, скоординованої, спрямованої на досягнення конкретних цілей взаємодії. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки

індивідів притаманна всім суспільним утворенням: об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальна організація — соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високо-формалізованих структур.

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них ознаки:

1. Соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей своєї діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) розв'язання завдань. Переслідувана організацією мета не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.

2. Соціальна організація має чіткий загальнообов'язковий порядок, а система її статусів і ролей — ієрархічну структуру. Їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно, правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких чітко визначені, а відносини передбачають владу і підпорядкування (субординацію).

3. Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати координаційний орган або систему управління. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від цілей організації, зовнішнього середовища.

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру і форму організації. Основним критерієм структурування соціальних організацій є ступінь формалізації існуючих у них відносин. З урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації. Вони будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). Основою формальної організації є поділ праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Чим розвинутіша спеціалізація, тим багатостороннішими і складнішими будуть адміністративні функції, тим багатогранніша структура організації. Формальна організація нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального поділу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація — раціональна, для неї характерні службові зв'язки між індивідами; вона принципово безособова, тобто розрахована на абстрактних індивідів, між якими встановлюються

стандартизовані відносини, засновані на формально-діловому спілкуванні. За певних умов ці особливості формальної організації перетворюють її на бюрократичну систему. На думку М. Вебера, бюрократія є найкращою адміністративною формою для раціонального або ефективного досягнення організаційних завдань.

Переваги бюрократії найпомітніші, якщо їй під час виконання службових обов'язків вдається виключити особисті, ірраціональні та емоційні елементи. Бюро-кратії притаманні: раціональність, надійність, еко-номічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій, централізація влади адміністрування, довгострокова служба, просування на основі старшинства чи заслуг, фіксована платня, лояльність кожного працівника до організації, прагнення дотримуватися встановлених правил. Головний її недолік полягає у відсутності гнучкості, шаблонності дій.

Неформальні організації. Ґрунтуються вони на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризуються соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства, симпатій тощо. Неформальна організація має значний вплив на формальну і прагне змінити існуючі в ній відносини за своїми потребами.

Переважає більшість цілей, які ставлять перед собою люди, соціальні спільноти, неможливо досягнути без соціальних організацій, що зумовлює їх повсюдність і різноманітність. Найбільш значущі серед них:

- організації з виробництва товарів і послуг (промислові, сільськогосподарські, сервісні підприємства, фінансові установи, банки);
- організації в галузі освіти (дошкільні, шкільні, вищі навчальні заклади, заклади додаткової освіти);
- організації в галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури і спорту (лікарні, санаторії, турбази, стадіони);
- науково-дослідні організації;
- органи законодавчої, виконавчої влади.

Їх називають ще діловими організаціями, які виконують суспільно корисні функції: кооперацію, співробітництво, підпорядкування (співпідпорядкування), управління, соціальний контроль.

Загалом кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

Лекція №5

Тема: **СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ: ГЕНЕЗИС ТА МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ**

План

1. Поняття про конфлікт як соціального явища
2. Функції конфлікту в суспільстві
3. Класифікація соціальних конфліктів
4. Способи розв'язання соціальних конфліктів

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: конфлікт, фази конфлікту, компроміс, консенсус, антагонізм, інцидент, кульмінація, ескалація, страйк, трудовий конфлікт, саботаж.

1. Поняття про конфлікт як соціального явища

Історія людської цивілізації насичена різними конфліктами. Одні конфлікти охоплювали цілі континенти, десятки країн і народів, інші — великі і малі соціальні спільноти, треті відбувались між окремими людьми. З найдавніших часів люди намагались вирішувати протиріччя і мріяли про безконфліктне суспільство. Виникнення держави також можна розглядати як прагнення створити універсальний механізм для попередження і вирішення конфліктів. В найдавніших законах хетського царя Хаммурапі містяться десятки способів вирішення конфліктних ситуацій. За легендою, цар Соломон прославився своєю мудрістю та вмінням уникати й вирішувати конфлікти.

Протягом століть найкращі науковці, мислителі створювали теоретичні моделі безконфліктного суспільства, а інколи намагались втілити їх в життя. Однак, всі ці спроби закінчувались невдало і породжували ще більш жорстокі конфлікти.

Сьогодні конфлікти — повсякденна реальність. Вони охоплюють всі сфери життєдіяльності людей, всю сукупність соціальних відносин, соціальних взаємин.

Соціальний конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — крайній випадок загострення соціальних протиріч, який виражається в зіткненні різних соціальних спільнот, обумовленому протилежністю чи суттєвою відмінністю їх інтересів, цілей, тенденцій розвитку.

Як соціальне явище конфлікт був вперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між

ними. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера та Г. Зіммеля.

Сам термін "соціальний конфлікт" вперше ввів до наукового обігу німецький соціолог Г. Зіммель, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. Тобто він говорив, що конфлікт може стати засобом розвитку суспільства.

Увагу конфлікту приділяли і представники структурного функціоналізму. Зокрема, Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів.

Американський соціолог Л. Козер у праці "Функції соціального конфлікту" обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту. Він вважав його своєрідним клапаном, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов життя. Всі соціальні конфлікти він поділив на позитивні, тобто ті, які ведуть до розвитку соціальної системи, та негативні, що загрожують існуванню соціальної системи. Л. Козеру також належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси.

Німецький соціолог Р. Дарендорф розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Конфлікти спричиняють нерівність соціальних позицій та відмінність інтересів людей.

Американський соціолог К.-Е. Боулдінг у своїй праці "Конфлікт та захист: загальна теорія" стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його.

Можна виділити наступні атрибути конфлікту:

- 1 – сутичка (боротьба, несумісність, розбіжність) — момент протистояння несумісних, суперечливих позицій, інтересів, тенденцій;
- 2 – наявність полярних начал (ліве і праве, добро і зло), що означає одночасно і взаємопов'язаність, і взаємопротилежність;
- 3 – наявність суб'єктів як носіїв полярних позицій у сутичці;
- 4 – активність суб'єктів спрямована на подолання суперечності;
- 5 – суб'єкти не допомагають одне одному, а стоять на перешкоді або блокують реалізацію інтересів одне одного.

Отже, соціальний конфлікт включає ряд основних складових: учасників (суб'єктів) конфлікту, причини конфлікту, об'єкт і предмет, певну конфліктну ситуацію.

Суб'єктами конфлікту можуть бути окремі індивіди, різні соціальні групи, класи, нації, держави.

Об'єктом конфлікту завжди є дефіцитний ресурс. Це, наприклад, одне директорське крісло, на яке претендують декілька кандидатів.

Предметом конфлікту є об'єктивно існуюча або уявна проблема, яка виступає причиною суперечки між суб'єктами. Власне кажучи, це і є протиріччя, заради вирішення якого і починається боротьба.

Причини конфлікту можуть бути як об'єктивними і суб'єктивними: наявність соціальної нерівності, різноспрямованість ідеологічних засад, соціально-психологічні та морально-етичні причини.

2. Функції конфлікту в суспільстві

Значимість конфлікту для суспільства найкраще розкривається через функції, які він виконує у суспільстві. Серед основних можна назвати сигнальну, інформаційну, диференціюючу і динамічну функції. Як бачимо, із самої назви, сигнальна функція "сигналізує" про певний стан суспільства. Якщо є конфлікт, значить є певна проблема, яка потребує негайного вирішення.

Близькою за своєю суттю до сигнальної є інформаційна функція. Інформаційна функція значно ширша за просту констатацію неблагополуччя. Конфлікт завжди викликаний певними об'єктивними причинами. Вивчення цих причин допомагає краще пізнати суть соціальних процесів у суспільстві. Оскільки конфлікт завжди є крайнім загостренням соціальних протиріч, його детальне вивчення допомагає більш чітко виявити потреби, інтереси, прагнення, причини невдоволення супротивних сторін.

Основне завдання диференціюючої функції - у структуризації суспільства чи соціальних груп. Кожен конфлікт сприяє чіткому розмежуванню ворогуючих сторін. Соціальна спільнота розпадається на дві чітко окреслені групи, які втягують у свою орбіту і тих, хто волів би залишитись осторонь.

Процес розвитку соціального конфлікту містить декілька стадій: 1 - передконфліктна ситуація. На цій стадії формуються передумови для конфлікту. Це є зростання напруги між потенційними суб'єктами конфлікту,

що викликана певними суперечностями. Однак протиріччя не завжди переростають у конфлікт.

Лише ті протиріччя, які усвідомлюються потенційними суб'єктами конфлікту як несумісні, ведуть до загострення соціальної напруги. Причини виникнення соціальної напруги можуть бути різними (реальне придушення інтересів, потреб і цінностей людей; невірна або викривлена інформація про певні факти, події).

Передконфліктну стадію можна умовно розділити на три фази розвитку, для яких є характерними наступні особливості у взаємодії сторін:

- виникнення протиріч з приводу певного спірного об'єкту; зростання недовіри та соціальної напруги, пред'явлення претензій, зменшення контактів і накопичення образ;
- прагнення показати правомірність своїх вимог та звинувачень противника в небажанні вирішити спірні питання "справедливими" методами;
- руйнування структур взаємодії; перехід від взаємних звинувачень до погроз, зростання агресивності. Таким чином, конфліктна ситуація поступово трансформується у відкритий конфлікт. Але сама по собі вона може існувати довго і не перерости в конфлікт. Для того, щоб конфлікт став реальним, необхідний інцидент.

2 - інцидент - формальний привід для початку конфлікту. Наприклад, вбивство в м. Сараєво наступника австро-угорського престолу Франца Фердинанда групою боснійських терористів 28 серпня 1914 р. стало формальною причиною для початку Першої Світової війни. Інцидент може відбутись випадково, а може бути спровокований суб'єктами конфлікту. Інколи конфлікт може закінчуватись саме на цій стадії. Це буває тоді, коли конфліктанти вирішують свої непорозуміння.

3 - ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах — діях та протидіях конфліктуючих сторін.

4 - кульмінація. Це крайня точка ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

5 - завершення конфлікту відбувається за допомогою насильства, примирення, розриву. Способи завершення конфлікту направлені в основному на зміну самої конфліктної ситуації, або шляхом впливу на учасників, або шляхом зміни характеристики об'єкту конфлікту, або іншими способами. Це, зокрема, можуть бути такі: усунення об'єкту конфлікту; заміна одного об'єкту іншим; усунення однієї сторони учасників конфлікту; зміна позицій однієї зі сторін;

недопущення безпосередньої або опосередкованої взаємодії учасників. 6 - післяконфліктна ситуація.

3. Класифікації соціальних конфліктів

Існують різноманітні класифікації соціальних конфліктів:

- За формами прояву виділяють соціально-економічні, етнічні, міжнаціональні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, військові, юридичні, побутові.
- За принципом доцільності-недоцільності - неминучі, необхідні, вимушені, функціонально невимушені.
- За принципом динаміки — стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні, короточасні, тривалі, затяжні, керовані, некеровані, ті, що спонтанно припиняються; припиняються під дією засобів, віднайдених протиборствующими сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.
- За складом конфліктуючих сторін — внутріособистісні, міжособистісні та групові, міжгрупові, конфлікти в організаціях.
- За масштабом виділяють мікро-, макро-, мегаконфлікти.
- За гостротою вияву — мирні і збройні, явні і скриті.
- За особливостями протікання — прості (бойкот, саботаж, переслідування, вербальна та фізична агресія) та складні (суспільний протест, бунт, соціальна революція, війна).

При всій різноманітності критеріїв класифікації соціальних конфліктів кожен з них відіграє важливу роль у вивченні причин, значення, наслідків конфліктів для функціонування і розвитку суспільства.

4. Способи розв'язання соціальних конфліктів

Конфліктологи розглядають такі способи розв'язання конфліктів: компроміс, співробітництво, домінування, пристосування, згода, втеча. При цьому вони пропонують дотримуватись правил безконфліктної поведінки. Суть їх в наступному:

- прагнути адекватно оцінити власну поведінку у конфліктній ситуації, уникати упередженості в оцінці дій опонентів;
- спробувати оцінити ситуацію з позицій протилежної сторони, зрозуміти точку зору опонента;

- уникати звинувачень на адресу опонента, що може спровокувати включення психологічних механізмів захисту і потік звинувачень на вашу адресу;
- контролювати свої емоції та закликати протилежну сторону діяти аналогічно;
- спонукати свого опонента до відкритого обговорення спірних питань, спільного розв'язання конфліктної ситуації;
- перевіряти об'єктивність інформації, пов'язаної з предметом конфлікту, діями опонентів та своїми власними.

Психологи вважають, що уникнути конфлікту можна також і шляхом уникання взаємодії з так званими конфліктними людьми, при цьому виділяють різні їх типи. Ось деякі з них:

- 1) агресивні — зачіпають інших і дратуються самі, якщо їх не слухають;
- 2) ябідни — завжди на щось скаржаться, однак самі ні чого не роблять для вирішення проблеми;
- 3) мовчуни — ніхто не знає про те, що вони думають насправді;
- 4) покірні — зі всіма погоджуються і обіцяють підтримку, але слова не дотримують;
- 5) вічні песимісти — завжди у всьому бачать невдачі, вважають, що нічого не вийде;
- 6) всезнайки - розумніші за всіх;
- 7) нерішучі — затягують з прийняттям рішення, бо бояться помилитись;
- 8) максималісти — хочуть щось прямо зараз, навіть якщо у цьому не має потреби;
- 9) невинні брехуни - вводять інших в оману.

Отже, соціальні конфлікти виникають у всіх сферах суспільного життя, спричиняють значний вплив на їх функціонування і розвиток. Тому закономірно виникає питання: все-таки, конфлікт — це добре чи погано? Яка його соціальна функція — позитивна чи негативна? Частина соціологів вважає, що позитивна, інша частина — негативна. Якщо спробувати оцінити соціальний конфлікт об'єктивно і неупереджено, то можна сказати, що він ніколи не буває виключно позитивним, чи виключно негативним. Конфлікт є позитивним моментом соціального розвитку, коли він сприяє суспільному прогресу. Однак кожний конфлікт завжди приводить до матеріальних і моральних витрат.

Лекція №6

Тема: **СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї**

План

1. Сутність сім'ї та шлюбу
2. Функції, структура сім'ї
3. Типологія сімейно-шлюбних форм
4. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї
5. Основні тенденції розвитку інституту сім'ї

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: сім'я, шлюб, сімейна криза, нуклеарна сім'я, багатодітна, бездітна, патріархат, матріархат, егалітарна сім'я, моногамія, полігамія, полігінія, поліандрія

1. Сутність сім'ї та шлюбу

Соціологія сім'ї та шлюбу – галузь соціології, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, сімейно-шлюбних відносин у конкретних культурних або соціально-економічних умовах.

Об'єктом соціології сім'ї та шлюбу виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група і як соціальний інститут.

Предметом соціології сім'ї та шлюбу є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її функціонування та розвитку. Соціологія сім'ї досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття і категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи – сім'я, шлюб, умови та спосіб життя сім'ї, її структура, функції, спосіб мислення, успішність функціонування, етапи життєвого циклу.

У соціології сім'я розглядається і як соціальний інститут, і як мала соціальна група.

Як соціальний інститут, сім'я – сукупність соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками й дітьми, між родичами. При аналізі сім'ї як соціального інституту зазвичай розглядаються не конкретні сім'ї, а зразки сімейної поведінки, специфічні для певного типу культури: характерні ролі в сім'ї, специфіка формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин, функції сім'ї стосовно суспільства й особистості, основні ролі, які відіграють індивіди в сім'ї.

Як соціальна група, сім'я – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи розглядається групова динаміка; згуртованість сім'ї, залученість індивіда в сім'ю, стабільність сім'ї, рольова поведінка й рольові взаємодії, рольові очікування.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи в соціології виділяють два основних типи характеристики сім'ї: характеристики групи в цілому, куди входять – цілі й завдання сім'ї, структура сім'ї, соціальні демографічний склад сім'ї; характеристики зв'язків і відносин із суспільством, сюди входять – мета, завдання й функції сім'ї в суспільстві.

Сім'я – це соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Основні риси сім'ї:

- шлюбні або кровно-шлюбні зв'язки між її членами;
- спільне проживання на одній території;
- спільний сімейний бюджет.

Шлюб – історично обумовлена, санкціонована суспільством форма відносин між статями, що встановлює їхні права й обов'язки щодо один до одного й дітей.

Сукупність норм інституту шлюбу регулює відносини між чоловіком і дружиною. Одні норми інституту шлюбу мають юридичний характер і регламентуються законодавством.

У нашій країні така регламентація проводиться на основі Кодексу України про сім'ю і шлюб. Інші норми регулюються мораллю, звичаями і традиціями. До них належать норми шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, поділ обов'язків між чоловіком і дружиною, виховання дітей, організація сімейного відпочинку та ін.

2. Функції, структура сім'ї

Сутність сім'ї відбивається в її функціях, у структурі й рольовій поведінці її членів.

Функція сім'ї – засіб прояву активності сім'ї в цілому або її частині. Сім'я виконує цілий ряд функцій, серед яких найважливішими є репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, рекреаційна.

Репродуктивна функція містить у собі відтворення в дітях чисельності батьків, тобто бере участь у кількісному і якісному відтворенні населення. Можна сказати, що це найважливіша функція. Адже, міркуючи логічно, щоб через 24-30 років населення країни було не меншим, ніж тепер, необхідно, щоб дітей було не менше, ніж батьків. Бажано навіть більше, тому що іноді двоє дітей за тими або іншими причинами не завжди відтворюють своїх батьків. У цілому 1000 чоловік населення, що складаються із дводітних сімей, через, 25-30 років втрачають третину своєї чисельності, і за статистикою для відтворення населення треба, щоб приблизно 50 % сімей мали трьох дітей. У даний час через переважання міського способу життя, збільшення зайнятості жінок, важкого економічного становища народжуваність падає. Варто відзначити і зв'язок загальної кількості розлучень і абортів. Таким чином, може виявитися, що на двох пенсіонерів буде припадати один працівник.

Виховна функція. Сім'я як первинний осередок є колискою людства. У сім'ї головним чином виховуються діти. У сім'ї дитина одержує перші трудові навички. У неї розвивається вміння цінувати шанувати працю людей, там вона набуває досвіду турботи про батьків і близьких, вчиться розумному споживанню матеріальних благ, накопичує досвід поводження з грошима. Соціологи виділяють декілька досить стійких стереотипів сімейного виховання:

1. Детоцентризм, тобто всепрощенське ставлення до дітей, неправильно зрозуміла любов до них.
2. Професіоналізм, тобто тенденції своєрідної відмови батьків від виховання дітей під приводом того, що цим мають займатися педагоги, вихователі-професіонали в дитячих садах і школах.
3. Прагматизм, тобто виховання, мета якого – вироблення в дітей «практичності», вміння «спритно влаштовувати свої справи». Орієнтації, насамперед, на отримання безпосередньої матеріальної допомоги.

Господарсько-економічна – ця функція охоплює різноманітні аспекти сімейних відносин: ведення домашнього господарства, упорядкування й використання сімейного бюджету, організацію сімейного споживання, проблему розподілу домашньої роботи, підтримку й опіку над літніми й інвалідами праці.

Рекреаційна функція – ця функція сім'ї набуває дедалі більшого значення в наш час. В умовах швидкого ритму життя, зростання всякого роду соціальних і психологічних навантажень, збільшення кількості стресових ситуацій сім'я приймає на себе особливу терапевтичну роль. Вона має стати «оазисом» спокою, упевненості, створювати настільки важливе для людини почуття безпеки і психологічного комфорту. Забезпечити емоційну підтримку

і зберігання загального життєвого тону. Рекреаційна функція містить у собі й духовно-естетичні моменти, у тому числі організацію сімейного дозвілля й відпочинку.

Відбудовна функція сім'ї полягає в підтримці здоров'я, життєвого тону, організації дозвілля й відпочинку, сім'я стає оздоровчим середовищем, де будь-який член сім'ї може сподіватися на турботливе ставлення рідних і близьких. Для цього потрібна не тільки морально-психологічна підготовка, але й дотримання режиму праці й відпочинку, режиму харчування та ін.

Під структурою сім'ї слід розуміти сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин кривності, і систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносини влади, авторитету та ін., авторитарну й демократичну структуру.

Рольова взаємодія в сім'ї є сукупністю норм і зразків поведінки одних членів сім'ї стосовно інших. Традиційні ролі, коли жінка вела домашнє господарство, виховувала дітей, а чоловік був хазяїном, власником майна і забезпечував економічну самостійність сім'ї, змінилися. На сьогоднішній день переважна кількість жінок бере участь у виробничій діяльності, економічному забезпеченні сім'я, бере однакову участь у суспільних рішеннях. З одного боку, це сприяло розвитку жінки як особистості, але з іншого – призвело до зниження рівня народжуваності та збільшенню кількості розлучень.

Основою сучасного шлюбу стають не економічні або статусні, а емоційні сторони міжособистісних відносин.

3. Типологія сімейно-шлюбних форм

Існують такі принципи виділення типів сімейної організації та сімей.

Підстави для класифікації:

Час існування сім'ї: молоді (щойно одружені); молода сім'я; сім'я, що чекає дитину; сім'я середнього подружнього віку; сім'я старшого подружнього віку; літні подружні пари.

Сім'я проходить ряд етапів, із яких складається життєвий цикл сім'ї. Виділяють різну кількість фаз цього циклу.

Стадії життєвого циклу сім'ї:

- 1 етап: утворення сім'ї – перше одруження;
- 2 етап: початок дітонародження - народження першої дитини;
- 3 етап: закінчення дітонародження - народження останньої дитини;

4 етап: одруження й відділення із сім'ї останньої дитини;

5 етап: припинення існування сім'ї – смерть одного з подружжя.

Життєвий цикл також називають моделлю розвитку сім'ї, що досліджується за шкалою віку подружжя (або одного з них).

Кількість дітей у сім'ї: бездітні сім'ї (відсутність дітей у сім'ї); одnodітні сім'ї (наявність у сім'ї однієї дитини); малодітні сім'ї (наявність у сім'ї двох дітей); багатодітні сім'ї (наявність у сім'ї понад двох дітей).

Число членів сім'ї: неповна сім'я (наявність у сім'ї тільки одного з батьків). Неповні сім'ї утворюються внаслідок розірвання шлюбу, позашлюбного народження дитини, смерті одного з батьків або окремого їх проживання. У зв'язку з цим розрізняють такі основні типи неповної сім'ї: осиротіла, позашлюбна, розлучена та що розпалась.

У залежності від статі одного з батьків виділяють материнські й батьківські неповні сім'ї.

Існує ще й такий поділ:

нуклеарна сім'я (сім'ю складають батьки та їхні діти);

складна (розширена) сім'я (кілька поколінь живуть під одним дахом).

Тип лідерства в сім'ї:

патріархальна сім'я (соціально-рольове домінування чоловіка);

матріархальна (соціально-рольове домінування жінки);

егалітарна сім'я (рівновага соціальних ролей чоловіка й жінки).

Типологія шлюбу

За кількістю учасників виділяють:

моногамія (шлюбний союз одного чоловіка з однією жінкою);

полігамія (шлюбний союз понад двох партнерів);

полігінія (один чоловік і багато жінок - гарем);

поліандрія (одна жінка й багато чоловіків);

груповий шлюб (шлюбний союз кількох чоловіків із декількома жінками).

За вибором партнерів розрізняють:

екзогамія (партнер обирається тільки з чужої групи);

ендогамія (партнер обирається тільки зі своєї групи).

За місцем проживання партнерів:

матрилакальні шлюби (подружжя мешкає в батьків дружини);

патрилакальні шлюби (подружжя мешкає в батьків чоловіка);

неолокальні шлюби (подружжя мешкає окремо від батьків).

4. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї

Дослідження проблем, пов'язаних із сім'єю, набуває дедалі більшого значення як у теоретичному, так і в практичному, життєвому плані. Відомо, що нестабільність шлюбу й сім'ї, що виявляється у збільшенні кількості розлучень, характерна практично для всіх розвинених країн світу. Це пояснюється впливом урбанізації та викликану нею інтенсивною міграцією населення, емансипацією жінок, науково-технічною революцією, причинами соціально-економічного, культурного, етнічного, релігійного характеру.

Численні соціологічні дослідження показують: в основі розлучень в переважній більшості випадків лежить конфлікт у подружжі, який досягає такого ступеню, що вирішити його можна тільки шляхом розірвання шлюбу.

Виділяють кілька рівнів подружніх взаємовідносин, на яких можуть відбуватися конфлікти.

Рівні подружніх взаємовідносин, на яких можуть виникати конфлікти:

психофізичний рівень – дисгармонія виявляється в сексуальних відносинах, темпераменті подружжя;

психологічний рівень - у сім'ї створюється нездоровий клімат, що виявляється в постійних сварках, взаємних причіпках, дратівливості;

соціально-рольовий рівень – симптоми порушення стабільності цього рівня:

неправильний, нерівномірний розподіл сімейно-побутового навантаження,

хаотичність сімейного укладу;

соціокультурний рівень – конфлікт набуває форми нерозуміння подружжям один одного, неповаги, відсутності інтересу або незадоволеності спілкуванням з партнером, неприйняття його життєвих цінностей, ідеалів.

Подружні взаємовідносини значною мірою визначаються настановами на верховенство. Їх неузгодженість - один із найбільш конфліктогенних чинників. Відповідно до проведених соціологічних опитувань, понад 69% опитаних були впевнені, що головою сім'ї стане чоловік, приблизно 30% припускали, що керівництво буде здійснюватися обома членами сім'ї, 6%

вважали, що головою сім'ї стане дружина, 4% вагалися у відповіді. Для частини опитаних претензії шлюбного партнера на головування виявилися несподіваними, викликала часом негативні емоції. Близько 20% майбутнього подружжя різко розійшлися в думці, хто має керувати їхньою сім'єю, зосередженість чоловіка і дружини на своїх заняттях. Шлейф минулого способу життя; дидактична модель; готовність до бою; "татова донька", "мамин син».

Взаємовідносини між середнім і старшим поколінням: старше й молодше покоління живуть окремим життям; різні покоління нав'язують свої погляди і стереотипи; взаємовідносини укладаються навколо конфліктних об'єктів (ремонт у квартирі, дитина, один із подружжя).

Взаємовідносини між молодшим і середнім поколінням (батьки й діти):

бар'єр зайнятості батьків;

бар'єр дорослості дитини;

бар'єр старого стереотипу;

бар'єр виховних традицій;

дидактичний бар'єр.

Причини, що викликають конфлікти в сім'ї. Причини, які викликають конфлікт на тому чи іншому рівні, можуть бути досить різноманітними. Але за часом виникнення їх можна розділити на дві великі групи: 1) причини, що виникли безпосередньо під час шлюбу, під час спільного життя і спільного ведення господарства; 2) причини, що об'єктивно існують до моменту створення сім'ї.

Групу причин, що об'єктивно існували до моменту створення сім'ї, називають чинниками ризику, тому що наявність їх у період дошлюбного знайомства вже таїть у собі небезпеку майбутнього розлучення.

Чинники ризику: різка незгода батьків на обрання шлюбу; занадто ранній вік для одруження; можливість швидкого народження дитини; занадто малий термін знайомства; шлюб за примусом, без взаємної згоди; велика різниця в освіті й у віці між чоловіком та дружиною; схильність до алкоголізму одного з подружжя; легковажне ставлення до шлюбу й сім'ї взагалі. Ці чинники дають про себе знати буквально в перші роки спільного життя й багато в чому обумовлюють ту обставину, що понад третини розлучень припадає на сім'ї що мають стаж спільного життя від одного до трьох років. Серед причин розлучення зустрічається така, як розчарування в партнері і втрата на основі цього початкового почуття кохання. Ця небезпека підстерігає в першу чергу те подружжя, термін знайомства якого до весілля був

нетривалий (від трьох до шести місяців). Проте велика частина розлучень відбувається через причини, що витікають безпосередньо в результаті спільного життя. Найбільша кількість розірваних шлюбів припадає на вік 25-30 років, коли подружжя стає досить самостійним в матеріальному : плані, встигло непогано дізнатися про недоліки один одного й переконатися в неможливості жити разом. Також велика кількість розлучень припадає на вік близько 40 років. Це пов'язане з тим, що діти виросли й немає необхідності зберігати сім'ю заради них, а з одного з подружжя фактично є інша сім'я.

Типи неблагополучних сімей.

Конфліктні, коли між чоловіком та дружиною є сфера, де їхні інтереси, потреби, наміри й бажання постійно суперечать.

Кризові - протистояння інтересів і потреб чоловіка та дружини носять різкий характер, захоплюючи важливі сфери життєдіяльності, сім'ї.

Проблемні - особливо важкі життєві ситуації, відсутність житла й засобів, важка хвороба, засудження на тривалий термін і ін.

Чинники стабільності шлюбу

Зовнішні об'єктивні чинники - загальний рівень життя, стабільність економічної, політичної та соціальної системи суспільства.

Зовнішні суб'єктивні чинники: сила соціального контролю (ефективність правових і моральних норм, культурні й національні традиції),

Внутрішні об'єктивні чинники: житлові й матеріальні умови життя конкретної сім'ї.

Внутрішні суб'єктивні чинники: міжособистісні почуття членів сім'ї, психофізична сумісність, функціонально-рольова узгодженість, задоволеність шлюбом.

Мотиви обирання шлюбу

Дослідження соціологів показує, що люди одружуються не лише за любовною мотивацією, друге місце посідає спільність інтересів і поглядів, третє – приємне проведення часу, четверте - прагнення до отримання задоволення, п'яте - орієнтація на шлюб.

Стадії сімейно-шлюбних відносин (за В.Зацепіним): глибока, жагуча закоханість, коли один із подружжя займає велику частину уваги, а його образ, лише спогад про нього викликає тільки позитивні емоції; деяке охолодження, образ іншого рідше впливає у свідомості і його відсутність не гнітить, він у спогадах не завжди викликає позитивні емоції, але його поява піднімає настрій; відбувається подальше охолодження. Настрій не піднімається при

приході іншого, потрібна увага іншого, щоб підняти настрій; присутність іншого викликає роздратування, і інший розглядається вже не через призму гідностей, а недоліків. Виникає негативна настанова, шукається і знаходиться злий намір; негативна настанова цілком опановує людиною.

5. Основні тенденції розвитку інституту сім'ї

За невеличкий історичний проміжок відбулося чотири трансформації парадигм сім'ї, і цей процес триває й нині.

Якщо на рубежі XX століття суспільство потерпало руйнацію так званої патріархальної моделі сім'ї, що збереглася сьогодні в більш-менш ортодоксальному вигляді тільки в деяких районах Італії, то на початку століття почала інтенсивно руйнуватися суспільна мораль у тій її частині, що регламентує сімейно-шлюбні відносини. Це було пов'язано із загальною кризою релігійної християнської етики, з явищем релігійного нігілізму, тому що саме християнська етика складала основу суспільної моралі Європи.

Третім етапом трансформації інституту сім'ї є зростання так званих неповних сімей, що обумовлюється активізацією феміністських рухів, з одного боку, і зростанням матеріального добробуту "середнього європейця" – з іншого.

Четвертим етапом, що відбувається сьогодні, є повернення до культивування цінностей сім'ї та її класичного розуміння, пропаганда міцної стабільної сім'ї як фундаменту суспільства. Практично в усіх країнах Західної Європи й у США чинник добropорядного сім'янина розглядається як домінуючий при оцінці перспектив кар'єри в політиці або бізнесі.

Сучасна сім'я відрізняється від традиційної соціально-демографічними характеристиками, соціокультурними проблемами, психологічними особливостями.

Нові кількісні і якісні параметри сім'ї зумовлюють і специфіку виконуваних сім'єю функцій, особливо репродуктивної та виховної.

Тенденції розвитку української сім'ї: зростання кількості молоді шлюбного віку, що шлюб не обрали; зростання неповних сімей; збільшення кількості малодітних сімей; перерозподіл традиційних ролей у сім'ї; збільшення кількості розлучень.

У своєму розвитку сім'я стрімко йде від багатодітності до малодітності. Після 1987 року народжуваність стала падати, смертність населення збільшилася. Появилось багато бездітних сімей. В Україні переважає одnodітна сім'я. З початку 70-х років спостерігається чітка тенденція

збільшення числа дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом. В 1970 року кожне 10 немовля появлялося поза шлюбом. Нова структура сім'ї обумовлюється чітко виявленим процесом, її нуклеаризацією. Від 50% до 10% молодих сімей хочуть жити окремо від батьків. Нуклеаризація характерна для розвитку сім'ї у всьому світі. Появилися й інші (альтернативні) сім'ї. Це сім'я, де чоловік, маючи дружину й дітей і підтримуючи їх, у той самий час має ще й коханку й так само її утримує. Обидві сім'ї знають про існування одна однієї. Така форма сім'ї отримала назву сім'ї - конкубінат. Нерідко появляються сім'ї, де чоловік і дружина живуть в окремих квартирах. Це так званий гостьовий шлюб.

Хоча в сучасній сім'ї відносини між чоловіком і дружиною будуються за принципом взаємозамінності, де відсутня жорстка закріпленість обов'язків, у ній намічається тенденція традиціонізації сімейних ролей у патріархальному їх вигляді.

Відзначається деяка формалізація сімейних відносин, коли сімейне життя будується на виконанні обов'язків без особливих душевних витрат, коли акцентуються в сім'ї матеріальні проблеми, коли в спілкуванні сім'ї немає тепла, турбота, уваги. У нашій країні сім'я сьогодні перетерпає період, що давно пройдений у країнах Європи, - період нігілізму стосовно ролі інститутів сім'ї й шлюбу в суспільстві. При цьому ми не спостерігаємо ні активізації феміністських рухів, ані тим більше зростання матеріального добробуту громадян країни, що є прихованим мотивом тенденцій, які описуються на Заході. Тим часом статистика свідчить про стійку тенденцію до руйнації цього соціального інституту. З одного боку, майже третина шлюбних відносин мають характер так званих «цивільних шлюбів», з іншого – до 50% шлюбів розпадаються в середньому на 3-й рік свого існування. Очевидно, соціальні чинники деградації інституту сім'ї в нашій країні, мають цілком відмінні корені, хоча за формою й повторюють начебто західний досвід. Деякі вчені припускають, що основною з причин деградації інституту сім'ї в нашій країні є чинник масових соціальних очікувань людей, котрі створюють сім'ю. З одного боку, ідеальні уявлення людей про шлюб в умовах України входять у суперечність із стійкою традиційною для нашого менталітету практикою сімейно-шлюбних відносин. З іншого боку, спроби уникнути негативних закономірностей, які властиві для вітчизняної соціальної практики, приходять до пошуку нових соціальних стратегій створення сім'ї, що, відтворюючись масово, стають уже новою суспільною нормою й у подальшому можуть привести до появи інших соціальних інститутів сім'ї.

Лекція №7

Тема: **ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ**

План

1. Розрізнення понять «особистість», «індивід», «індивідуальність», «особа»
2. Структура потреб людини
3. Соціальні позиції та соціальні функції
4. Соціалізація особистості. Структура процесу соціалізації: адаптація і інтеріоризація. Поняття ресоціалізації, десоціалізації

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: особистість, індивід, індивідуальність, соціальна поведінка, соціальні потреби, соціальна індивідуалізація, соціальні цінності, соціальні мотиви, соціальна роль, статус, рольова теорія особистості, соціалізація, адаптація, інтеріоризація, ресоціалізації, десоціалізації

1. Розрізнення понять «особистість», «індивід», «індивідуальність», «особа»

При вивченні особистості слід взяти до уваги те, що людина сама по собі являє систему зі складною структурою. Але соціологію найбільш цікавить суспільне виявлення природи людини як продукту суспільства, як надзвичайно пластичну істоту, здатну до значних соціальних адаптацій та генерацій.

Вивчаючи особу, слід розділити поняття "людина", "індивід", "індивідуальність", "особа", які часто ототожнюються.

Людина - найбільш узагальнене поняття, яке характеризує принципову різницю (біологічну) між людиною та твариною.

Індивід розуміється як окрема конкретна людина, як одиничний представник людського роду.

Індивідуальність визначається як сукупність рис, властивостей (природних, психічних, соціальних), що відрізняють одного індивіда від іншого.

Поняття особистість - різноманітна. Воно характеризує "надприродну", соціальну властивість людини. З одного боку, цим визначається конкретний індивід як суб'єкт діяльності, з іншого - розуміється соціальна властивість індивіда як сукупність соціальних рис, характеристик, які інтегрувалися в процесі суспільної взаємодії.

Соціологію цікавлять і внутрішні детермінанти (фактори) соціальної поведінки. До них, перш за все, належать: потреби, інтереси, цінності. Люди в своїй життєдіяльності прагнуть забезпечити умови, засоби існування, реалізацію потреб, інтересів, цінностей.

2. Структура потреб людини

Коли нам чогось не вистачає, ми відчуваємо потребу в чомусь, але водночас перебуваємо у залежності від цього чогось. Саме тому вважається, що потреба - стан живої істоти, який виражає його залежність від того, що і становить умову його існування. Задоволення потреби - процес повернення організму в стан рівноваги.

Потреби - це ті форми взаємодії людини зі світом (духовні чи матеріальні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку її біологічної, психологічної, соціальної визначеності, і які тою чи іншою мірою відчуваються, усвідомлюються людиною. Потреби демонструють протиріччя між необхідним і наявним. Це - потреба в чомусь, необхідність чогось, що забезпечує її існування, збереження. Це – рухома сила людської активності, причина багатьох наших дій.

Першим, хто розібрався в структурі потреб, виявив їх роль та значення, був американський психолог А. Маслоу. Послідовність та задоволення потреб та їх ієрархію можна відтворити в такій схемі:

Кожна група потреб по-своєму виявляються у людини, з різною силою та інтенсивністю. Якщо природні потреби (нижчі) притаманні всім людям в рівній мірі, то вищі (штучні) - в неоднаковій. У цілому, вищі потреби сильніше диференціюють людей, розрізняють одного від другого, ніж нижчі, природні. Де починаються вищі потреби, там, власне кажучи, починається формування особистості. В результаті виникає двоспрямований процес: потреби керують людиною, а вона формує їх зміст. Чим вищі запити особи, тим складніший процес формування потреб.

Наступний елемент, котрий виявляє сутність природи особистості, є інтерес. Інтерес - це усвідомлення потреб особистості. Це спрямованість дій індивіда залежно від можливості задоволення тієї чи іншої потреби, одна із рушійних сил поведінки та діяльності особи. Разом із потребами інтереси становлять основу цінності.

Цінність виступає як закріплене ставлення людини (ідеї, уявлення, переживання, установки) до елементів навколишнього світу, які визначають вибір засобів і методів діяльності і їх застосування в соціальній практиці. Цінностями можуть виступати предмети людських прагнень, устремлінь,

бажань, а також процеси, явища, ідеї. Вони виявляються у формі ідеалу (абстрактне уявлення), в елементах матеріальної та духовної культури, соціальних цінностях. Кожній людині притаманна індивідуальна ієрархія особистих цінностей, що дозволяє говорити про таке поняття, як шкала цінностей. Все це пов'язує духовну культуру суспільства з духовним світом людини. Цінності та потреби тісно взаємопов'язані. Це - два боки єдиного цілого. Якщо потреби - це спонукальна сила, яка коріниться всередині людини, то цінність визначає ті об'єкти, котрі задовольняють цю потребу. Соціологія виділяє, а також застосовує кілька типів інтересів особистості:

- інтерес-ставлення;
- інтерес-дія (як практичний вияв інтересу шляхом участі людини у певному виді діяльності);
- інтерес-установка (сформоване при довготривалій дії спрямоване ставлення);
- інтерес-орієнтація (виділення одного інтересу як головного із ряду інших).

Ставлення людини до інтересів та цінностей характеризують мотиви (мотивація). Вони характеризують людину насамперед як суб'єкта. Це - усвідомлена потреба особи у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Мотив, на відміну від потреби, – з'ясована причина поведінки, осмислена дія. усвідомлені наміри.

У класифікації мотивів виділяють матеріальні та духовні як основні, а також економічні, політичні, соціальні, ідеологічні тощо. Людина прагне здобути те, чого потребує, те, що цінить, відповідно орієнтує поведінку на конкретні цінності, причому свідомо. А це і є властивість мотиву поведінки.

Ми характеризуємо людину як особистість, залежно від того, на які цінності вона зорієнтована і чи збігаються вони із суспільновизнаними. Але цінності відображають не просто дефіцит, потребу людини в чомусь, але і процес соціального порівняння. У процесі суспільного життя люди порівнюють себе з іншими. Все це виражає прагнення до самореалізації та самоутвердження. Система цінностей виступає і як механізм, і як результат соціального порівняння, способу упорядкування елементів культури.

3. Соціальні позиції та соціальні функції

Поведінка та діяльність людини, крім того, визначається різними соціальними позиціями (статусами), які вона займає, і соціальними функціями (ролями), котрі виконує, соціальними нормами та цінностями, які прийняті в соціальній системі. До числа елементів соціальної системи можуть входити

різні ідеальні елементи (вірування, уявлення). Соціальні норми - загальні правила поведінки в різних ситуаціях, які поширюються на всіх членів суспільства.

Нами розглянуті далеко не всі елементи особи як соціальної системи, а лише основні, які певною мірою характеризують особистісну природу. Більш поглиблений аналіз особи як системи здійснює теорія особистості та соціальна психологія.

Сьогодні соціологія використовує ряд сучасних теорій особистості, які з різних позицій описують природу формування особи. "Матеріалістичне" вчення людини базується на теорії дарвінізму і впливі суспільних факторів. Якщо підійти до вивчення суспільства з позицій дослідження закономірностей взаємодії суспільства і людини, економічних і соціальних факторів в історичному процесі, то відповідна теорія є теорією "соціально-історичного детермінізму", або соціально-історичною теорією суспільства, де історія подається як процес діяльності людини, яка має свої цілі. Основними принципами цієї теорії особистості (іноді її називають марксистською) є встановлення залежності особи від об'єктивних, суспільно-економічних, соціально-культурних, предметно-діяльних чинників.

Згідно з іншою концепцією ("рольова теорія особистості", розроблена Дж. Морено, Т. Парсонсом, Р. Мертоном), елементом соціального аналізу є не діючий індивід а його роль. Кожна людина в різних групах займає певне визначене становище, з яким пов'язані і певні взірці поведінки. При цьому група і очікує від неї відповідну взірцям поведінку. Якщо виходити із даного розуміння соціальної ролі, то рольову поведінку особи можна аналізувати через її виконавчі функції.

Аналіз особистості буде неповним, якщо її розглядати відокремлено від природи та механізму соціальної дії та діяльності. Проблема соціальної дії та соціальної діяльності завжди була в центрі уваги соціологів минулого та сьогодення - як першоцеглина соціальної динаміки (соціального руху).

Перед вченими завжди поставала проблема: чи існують певні основні елементи, які становлять "природу людини", яка постійно визначає поведінку людей. Вираз "людська природа" визначають у багатьох типах-концепціях. Сутність особистості в різні часи і по-різному трактувалася представниками філософських традицій та соціологічних шкіл. Згідно з давньогрецькою культурною традицією людина відмінна від тварини завдяки такій ознаці, як розумність. За часів зародження християнства сформувалося трактування людини як божественного начала, своєрідна святиня. Натуралістичний позитивістський підхід відкидає відмінність між твариною та людиною, визначаючи її (людину) як особливий різновид тварин з найбільшою

сукупністю природних ознак, розвиненішими інстинктами та вабленнями. Марксистська соціологія головним у людині окреслила соціальну якість. Представники психологічного напрямку домінуючою рисою в людині окреслили психічні ознаки. Біхевіористи (від слова поведінка) пояснювали поведінку людини та її соціальні дії як сукупність реакцій на стимули. Таким чином, "людську природу" можна виокреслити загалом у трьох напрямках:

- як вроджена, первинна біопсихічна конституція;
- як сукупність стійких сил і властивостей, які визначаються певними психологічними законами;
- ні біологічна, ні психічна структура, а своєрідна конституція, яка виявляється в культурних цінностях, моральних ідеалах.

Людина не наділена людською природою при народженні, вона володіє нею тільки в процесі спільної соціальної діяльності, а в ізоляції - вона ніхто. Особистість людини - це інтеграція (об'єднання) біогенних, психогенних і соціогенних елементів. Біогенні - це нервова система, процеси обміну, побудження (голод, жага), анатомічні особливості, розвиток організму. До психогенних елементів відносять: пам'ять, характер, почуття, волю, уяву, інтелект. Соціогенні - механізм свідомого сприйняття та освоєння навколишнього середовища. Люди, котрі формувалися в природних умовах без будь-якого спілкування чи контакту з соціальним середовищем, ніколи не зможуть жити і діяти в суспільстві і повноправно називатися людьми. Їх називають феральними людьми. Вони - продукт соціальної ізоляції. Соціальне середовище, котре відіграє головну роль у перевтіленні біологічної істоти в соціальну, випало із процесу соціалізації на ранньому етапі або взагалі (досить пригадати приклади літературних героїв "Тарзана", "Мауглі").

Існує ряд теорій, концепцій розвитку людини, суспільства. В основу кожної моделі соціалізації покладена та чи інша теорія. Однією із розповсюджених моделей, котра базується на теорії психоаналізу З. Фрейда, є трактування соціалізації як розвитку особистого контролю на основі трьох рівнів:

- рівень безсвідомих інстинктивних пробуджень "id" ("воно"), котрі визначають рухомі сили особи;
- рівень "я" ("ego") – це центральна частина особи, яка контролює сліпі сили "id" і задовольняє їх згідно з потребами навколишнього світу; це організована складова частина особи, яка містить функції: сприйняття, навчання, пам'яті, мислення;

■ "над я" ("супер я", "super ego") - це комплекс моральних рис, норм поведінки, завдяки чому "над я" встановлює моральні норми для "я" і контролює дію "я" в рамках цих норм.

На думку З. Фрейда, у психіці людини постійно виявляються конфлікти між свідомістю, котрій доводиться витримувати зіткнення та натиск реальності, і підсвідомістю, яка "керується" принципом задоволення ("робити лише те, що мені сподобається"). Щоб запобігти напрузі, можна сказати, природа подарувала людині дивну властивість, котра, діючи безсвідомо, придушує, витісняє, викриває все те, що не відповідає вимогам морального "цензора". Механізмами соціалізації згідно з концепцією З. Фрейда є:

- імітація (спроби дитини копіювати та наслідувати поведінку дорослих);
- ідентифікація (засвоєння поведінки дорослих, соціальних цінностей і норм, як своїх власних);
- відчуття сорому, і вини (заборони та придушення моделей та взірців бажаної поведінки).

Інша модель розуміння суспільства з позицій дослідження закономірностей взаємодії суспільства, людини, економічних і соціальних факторів, є теорія "соціально-історичного детермінізму" або соціально-історична теорія суспільства, де історія трактується як діяльність людини, яка має на меті свої цілі.

У так званій теорії соціалізації міжособистісного спілкування (Ч. Кулі, Дж. Мід) формування особи подається як комплекс уявлень про себе, створений з оцінки іншої людини про неї. Інтегрований комплекс цих елементів - створює особу. Керуючий елемент цієї теорії ("Я-теорія", або теорія "дзеркального Я") - "відображене Я". Останнє складається з трьох елементів:

- "уявлення про те, як бачать нас інші";
- "уявлення про те, як сприймають, оцінюють нашу поведінку, діяльність";
- "реакція на ці уявні оцінки у вигляді роздумів, задоволення, сорому".

Те, що ми бачимо у так званому "соціальному" дзеркалі" - це суть реакції на нашу поведінку оточуючих. Ми постійно розмірковуємо про те: "що про нас думають інші", "яким я виглядаю з боку", "як вони будуть реагувати на той чи інший мій вчинок". Відповідно і вносяться корективи у власні дії. І ці розмірковування не залишають нас все життя. Наше "я" - це не тільки стан, але і структура, і процес. На соціально-психологічному рівні становлення соціального "Я" проходить через інтерналізацію (перетворення зовнішніх

норм у внутрішні правила поведінки) культурних норм та соціальних цінностей.

В іншій моделі (модель "інкультурації" В. Малиновського, Ф. Боаса) соціалізація розглядається як процес передачі культурної спадщини.

Заслуговує на увагу системна, або так звана "адаптивно-розвиваюча" концепція соціалізації (М. Лукашевич). І хоч постулати її не нові, однак вона досить комплексно підводить до трактування механізму соціалізації, як функціонуючу все життя взаємодію людини із навколишнім світом шляхом зміни адаптації в кожній із сфер та життєвих циклів її життєдіяльності.

Всі моделі та підходи немає потреби розглядати. Не всі вони комплексно та системно виявляють механізм соціалізації.

4. Соціалізація особистості. Структура процесу соціалізації: адаптація і інтеріоризація. Поняття ресоціалізації, десоціалізації

Витоки соціалізації полягають в концепціях Р. Тарда. Основа соціалізації - це процес наслідування (вчитель - учень - типове соціальне відношення).

Соціалізація особистості є процесом формування особи в певних соціальних умовах, процес засвоєння людиною соціального досвіду, в ході якого чоловік перетворить соціальний досвід у власні цінності і орієнтації, вибірково вводить в свою систему поведінки ті норми і шаблони поведінки, які прийняті в суспільстві або групі. Норми поведінки, норми моралі, переконання людини визначаються тими нормами, які прийняті в даному суспільстві. Процес соціалізації міститься в теоріях І. Кона, Ананьева, Поригіна та ін. У їх теоріях обґрунтовано, що процес соціалізації не можна зводити тільки до виховання або тільки до навчання.

Агенти соціалізації - найближче оточення людини, первинні групи (сім'я, друзі, вчителі, однолітки) і інститути соціалізації - школа, армія, церква, ЗМІ, держава, інститути освіти.

Первинна соціалізація відбувається на рівні міжособистісних відносин, а вторинна - сфера соціальних відносин.

Стадії соціалізації. Існує 2 версії стадій соціалізації. Згідно першої: соціалізація - процес, пов'язаний з певним періодом в житті людини. Смелзер виділив 3 стадії в процесі соціалізації:

1. Стадія наслідування і копіювання дітьми поведінки дорослих.
2. Ігрова стадія, коли діти усвідомлюють поведінку, як виконання ролі.

3. Стадія групових ігор, на якій діти вчаться розуміти, чого від них чекає ціла група.

Згідно другої версії, соціалізація - це процес, що триває все життя. У цьому процесі наступні стадії:

1. Первинна соціалізація, або стадія адаптації (від народження до підліткового періоду дитина засвоює соціальний досвід некритично, адаптується, пристосовується, наслідує).

2. Стадія індивідуалізації (з'являється бажання виділити себе серед інших, критичне відношення до суспільних норм поведінки). У підлітковому віці стадія індивідуалізації, самовизначення `мир і я` характеризується як проміжна соціалізація, оскільки все ще нестійкий в світогляді і характері підлітка.

3. Стадія інтеграції (з'являється бажання знайти своє місце в суспільстві, `вписатися` в суспільство). Інтеграція проходить благополучно, якщо властивості людини приймаються групою, суспільством. Якщо не приймаються, можливі наступні результати:

-збереження своєї несхожості і поява агресивних взаємодій (взаємин) з людьми і суспільством;

- зміна себе, `стати як усі`;

- конформізм, зовнішнє погоджується, адаптація.

4. Трудова стадія соціалізації охоплює весь період зрілості людини, весь період його трудової діяльності, коли чоловік не тільки засвоює соціальний досвід, але і відтворює його за рахунок активної дії людини на середовище через сою діяльність.

5. Післятрудова стадія соціалізації розглядає літній вік, як вік, що вносить істотний внесок до відтворення соціального досвіду, в процес передачі його новим поколінням.

В процесі соціалізації людини можна виділити 2 фази:

1. Соціальна адаптація - стадія пристосування індивідів до соціального середовища. Вид взаємодії особи з навколишнім і соціальним середовищем.

2. Інтеріоризація - відбувається формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей і інших компонентів соціального середовища в наслідок соціальної діяльності.

Соціалізація проходить етапи, що збігаються життєвими циклами.

Життєві цикли зв'язані зі зміною соціальних ролей, придбанням нового статусу, відмовою від колишніх звичок, оточення, дружніх контактів, зміною звичного способу життя. Щораз, переходячи на нову сходинку, вступаючи в новий цикл, людині доводиться чимало перенавчатися. Цей процес, розпадаючись на два етапи: десоціалізація й ресоціалізація.

Ресоціалізація. Принцип, згідно якому розвиток особи протягом всього життя йде по висхідній і будується на основі закріплення пройденого, є непорушним. Але властивості особи, що сформувалися раніше, не є непорушними. Ресоціалізацією називається засвоєння нових цінностей, ролей, навиків замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих. Ресоціалізація охоплює багато видів діяльності - від занять по виправленню навиків читання до професійної перепідготовки робочих. Психотерапія також є однією з форм ресоціалізації. Під її дією люди намагаються розібратися в своїх конфліктах і змінити свою поведінку на основі цього розуміння.

Десоціалізація – це процес відмови від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Лекція №8

Тема: ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ

План

1. Предмет і функції етносоціології, передумови її виникнення
2. Етнос як головне поняття етносоціології
3. Етносоціальні процеси

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню:

етносоціологія, функції етносоціології, український народ, національність, націогенез, національний розвиток, національна ідея, плем'я, державна національна політика, націократія, етнос, титульна нація, етногенез, нація, соціологічна теорія нації, національні інтереси, національне відродження, етнічна група, національний характер, менталітет, етнографічна група, національна меншина, діаспора, трудові емігранти, міграція, еміграція, білінгвізм, титульна нація, етнізм, політонім, асиміляція, дивергенція, сепарація, інтеграція.

1. Предмет і функції етносоціології, передумови її виникнення

Етнічні спільноти — один із ключових елементів соціальної структури суспільства і невід'ємний фактор соціального розвитку суспільства. Значимість етнічних спільнот у суспільному прогресі полягає у тому, що по-перше, вони є одними із найдавніших соціальних утворень, по-друге, являють собою численні групи індивідів, по-третє, так як етноси є носіями специфічних соціокультурних цінностей, історичного досвіду, вони відіграють велику роль в соціалізації як окремих індивідів, так і соціальних груп, по-четверте, беруть активну участь в політичних, культурних, економічних процесах і є, таким чином, однією з найважливіших соціальних складових суспільства. Тому очевидно, що вивчення народів та націй як соціальних спільнот є одним із основних предметів досліджень соціологічної науки. Займається ж аналізом закономірностей функціонування етнічних спільнот окрема галузь соціології — етносоціологія.

Етносоціологія — відносно молода галузь соціологічних знань, яка виникла на межі етнографії і соціології. Поняття "етносоціологія" походить від двох слів "етнос" — народ і "соціологія" - вчення про суспільство. Таким чином, в буквальному перекладі етносоціологія означає вчення про суспільство та місце в ньому народів.

Етносоціологія як окрема галузь соціологічних знань сформувалась у Німеччині в 20-30-их рр. ХХ ст. Вперше термін етносоціологія запровадив у науковий обіг німецький соціолог Р. Турнвальд. Основоположником етносоціології прийнято вважати американського соціолога та історика-славіста Х. Сіттона-Уотсона, який розробив концепцію етногенезу в доіндустріальному суспільстві. Основи етносоціології як окремої соціологічної дисципліни заклали також ряд відомих дослідників, такі як Б. Андерсон, Е. Гідденс, К. Ясперс, Е. Геллнер, Ф. Тьонніс, Е. Смітта ін. На території колишнього СРСР вона виокремлюється лише в 60-их рр., у часи так званої хрущовської "відлиги". Поява її пов'язана з необхідністю проникнення у сутність тих суспільних явищ, зміст яких значною мірою визначається етнічною специфікою країни чи окремих її регіонів.

У сучасному суспільстві інтерес до етносоціології зріс, що пояснюється рядом об'єктивних факторів. Один з них — поживлення активності окремих народів та націй, викликаних у першу чергу політичними процесами, зокрема, розпадом колоніальних систем, закінченням холодної війни, руйнуванням тоталітарних комуністичних режимів у Східній Європі та розбудови незалежних держав, сприяння збереженню та розвитку національних культур та мов окремих етносів, пов'язаних з демократизацією світового суспільства. Явище активізації етнічних спільностей в другій половині ХХ ст. отримало загальну назву в західній соціології — "етнічний ренесанс". Натомість інший фактор, що поглибив інтерес до етносоціології — це загострення міжетнічних взаємин у сучасному світі, яке призвело до міжетнічних конфліктів у ряді регіонів світу. Це також свідчить про активізацію етнічних спільнот, розширення їхньої участі в сучасних соціальних процесах, тому на сьогодні етносоціологія стала однією з провідних галузей соціологічної науки.

На відміну від етнографії, предметом якої є передусім визначення кількісного складу того чи іншого етносу, його антропологічних особливостей, території проживання, вивчення етнічних особливостей матеріальної і духовної культури народу, етносоціологія вивчає етнічні спільності як соціальні утворення, як суб'єкти і об'єкти соціальних відносин. Важливе значення має дослідження закономірностей формування і розвитку етносів, оскільки це дає можливість зрозуміти їх місце у сучасних суспільних процесах. Чимало уваги сучасними ученими надається й дослідженню міжетнічної взаємодії, в тому числі й міжнаціональних конфліктів. Вивчає етносоціологія також вплив етнічних спільнот на певні соціальні процеси, що існують в суспільстві, зокрема на соціальну структуру суспільства й соціальну стратифікацію, використання і розподіл трудових ресурсів, процеси

політичного життя — державотворення, утворення і функціонування політичних партій, у яких народи і нації є основною соціальною базою тощо.

Таким чином, предмет етносоціології виявляється досить об'ємним, відмінним від предмета інших наук, котрі досліджують етнічні спільноти і включає в себе:

- походження і розвиток етнічних спільностей;
- вплив етнічних спільнот на різноманітні соціальні процеси, їхню роль у суспільному житті;
- динаміку змін у культурі, мові, побуті різних етносів;
- соціальні зв'язки та соціальні відносини, що виникають між етносами, тобто міжетнічні взаємини.

Отже, етносоціологія — це галузь соціологічних знань, яка вивчає основні тенденції утворення і розвитку етнічних спільностей, їх взаємовідносини між собою, а також механізми їх входження в систему соціальних відносин.

Як і кожна галузь соціології, етносоціологія має власний категоріальний апарат. До основних категорій цієї соціологічної дисципліни належать плем'я, народність, народ, нація, міжетнічна взаємодія, національна свідомість, націоналізм та багато інших. Серед основних функцій етносоціології можна назвати:

- визначення і усвідомлення ролі етнічних спільнот у суспільному житті;
- сприяння розвитку національної свідомості та національної культури;
- сприяння розвитку почуттів патріотизму та національної гідності;
- налагодження механізмів міжетнічних відносин та інші.

Починаючи з кінця 80-их рр. етносоціологія як наука формується і в Україні. Українська етносоціологія зосереджує свою увагу на дослідженні етнічного складу українського суспільства, визначенні статусу українського етносу й національних меншин, вивченні міжетнічних стосунків в українському суспільстві.

2. Етнос як головне поняття соціології

Головним поняттям етносоціології є, безумовно, етнос. Ключовим питанням в дослідженні етносу до сьогодні залишається з'ясування його суті та характеру виникнення і розвитку — етногенезу.

Етногенез — процес походження, формування і розвитку етнічних спільностей, сучасних народів та націй.

Етнос є складним соціокультурним феноменом, який трактується сучасними дослідниками по-різному. Це стало причиною формування багатьох різноманітних концепцій етносів, з цієї причини наводиться чимало й визначень цього поняття.

Втім, незважаючи на розмаїття концепцій етногенезу, усі їх можна поділити на дві групи. Перша з них розглядає етнос як природне утворення, що склалось історично (Ю. Бромлей, Е. Сміт). Виникнення етносу не залежить від волі й бажань окремих людей, що є його членами. Формування етносів за цією концепцією — явище об'єктивне і невідворотне, вони є прямим продовженням розвитку роду та племені, і в свою чергу призводить до утворення нації. Згідно другої концепції утворення етносів хоча і пов'язане з процесами у природі, проте вони формуються окремими соціальними суб'єктами, тобто є штучно утвореними (Л. Гумільов, Ф. Геккманн, Е. Геллнер).

Найвідомішим представником першої концепції був відомий російський вчений, академік Ю. Бромлей, що дає таке визначення етносу.

Етнос — це стійка сукупність людей, що історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості свого побуту, культури, мови та психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень, зафіксоване у самоназві Етнічні ознаки, на думку Ю. Бромлея, присутні різним соціальним утворенням, зокрема таким як плем'я, народність, нація. Спільність походження, спільна територія, на якій проживають представники етносу, схожість в мові та культурі, на думку вченого, призводять до усвідомлення людьми своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень. Таке усвідомлення (етнічна самосвідомість) є характерною ознакою етносу і відрізняє цю етнічну спільність від роду, котрий має схожі з етносом інші чинники — єдність території, мову та культуру. З іншого боку, етнос — перша етнічна спільнота, яка характеризується тільки вищеназваними чинниками, оскільки у роді була ще й кровна спорідненість усіх його представників, чого не спостерігається за етносом. Отже в попередніх до етносу формуваннях — родах — було усвідомлення усіма представниками кровної спорідненості, а в етносі вона перетворюється на етнічну самосвідомість. Усвідомлення етносом відмінності від інших подібних до нього спільнот фіксується також у його самоназві — етнонімі. Оскільки ж кровної спорідненості між усіма представниками етносу не було, Бромлей

логічно припускає, що етнос утворюється з кількох розрізнених племен, що проживають приблизно на одній території, мають певну схожість у мові та культурі, які знаходять уже свій подальший розвиток у межах етносу.

Слід зазначити, що Ю. Бромлей був радянським ученим і працював у СРСР. Тому його концепція етносів не могла суперечити офіційній марксистсько-ленінській ідеології, яка надавала першочергове значення класовим спільностям і уже другорядне - етнічним. Тому учений змушений був поєднувати власну етнічну концепцію з теорією класів К. Маркса. Так, Бромлей доводить, що рівень розвитку етнічних спільностей напряму залежить від суспільно-економічних формацій, в яких діє та чи інша етнічна спільнота. Учений вважає, що кожна з цих спільностей відповідає своїй соціально-економічній формації: роди і племена — первіснообщинній, народності - рабовласницькій та феодальній, нації — капіталізму. На вищій сходінці комуністичного суспільства грані між націями повинні поступово стиратись і всі етнічні спільності повинні злитись в одне ціле, тобто народи і нації в майбутньому повинні зникнути і створити на своїй базі якесь нове етнічне утворення.

Етнос, як бачимо, формується на основі єдності території та економічного життя, але в процесі історичного розвитку багато етносів втрачають спільність території і частини їх проживають на території інших народів, де формують етнічні групи, які втім зберігають основні ознаки свого етносу.

На відміну від Ю. Бромлея, інший російський соціолог Л. Гумільов є прихильником концепції штучно сконструйованих етносів, згідно якої етноси формуються не завдяки природним чинникам, а завдяки бажанням і волі окремих осіб, осіб з харизматичною вдачею, чий вплив на інших людей важко переоцінити.

Появі етносу, згідно Л. Гумільову передують консорції та субетноси [2, с. 35]. Консорцією він називає групу людей, що об'єднуються схожою долею. До консорцій відносяться гуртки, артілі, секти тощо. Більшість з них розпадаються, проте деякі залишаються і перетворюються у субетнос. Він же, за сприятливих обставин може перетворитися у етнос. Такою сприятливою обставиною Гумільов вважає так званий пасіонарний поштовх.

Свою концепцію Л. Гумільов побудував на ефекті, відкритому біологом В. Вернадським. Сутність його полягає в тому, що всі живі системи (а значить і соціальні системи) поглинають біохімічну енергію, яка надходить з космосу

і довілля. Ідеальний стан системи настає тоді, коли система вбирає стільки біохімічної енергії, скільки необхідно їй для життєзабезпечення.

Надлишок цієї енергії призводить до активізації системи, дефіцит — до згасання її життєвих функцій і розпаду.

Гумільов вважає, що етноси є "живими системами", оскільки складаються з індивідів — живих організмів. Як і всі "живі системи", в основі вони енергетичні. Цю форму енергії В. Вернадський назвав біогеохімічною енергією живої речовини біосфери; це енергія, що отримана рослинами шляхом фотосинтезу й потім засвоєна тваринами через їжу. Ця енергія змушує все живе розширюватися шляхом розмноження до можливої межі; Земля не переповнена живим тільки тому, що ця енергія різноспрямована, і одна система живе за рахунок іншої.

3. Етносоціальні процеси

Населення сучасного світу в етнічному, культурному, мовному, расовому й релігійному відношенні являє собою досить строкату картину. За різними підрахунками на Землі живе від 3 до 7 тис. народів. Під терміном "народ" при цьому розуміють поняття етнічної спільноти.

Для багатьох народів характерний розподіл на субетноси (відособлені частини народу). Їхнє походження відбувається по різному: як результат територіального відокремлення; як наслідок незавершеності процесу асиміляції етносом якоїсь сторонньої групи; завдяки наявності особливого соціального статусу (наприклад, козаки); у силу релігійної й расової відособленості тощо.

Метаетнічні спільноти (групи народів, що мають загальні риси культури й загальна самоназва) також розрізняються за генезисом. Одні з них — результат генетичної і мовно-культурної близькості (наприклад, східнослов'янські народи), інші — як наслідок тривалого культурного взаємовпливу в межах єдиної історико-етнографічної області (народи Прибалтики, Північного Кавказу), треті - підсумок релігійної й пов'язаної з нею культурної єдності (ісламські народи).

Етнічні утворення різного рангу (метаетноси, етноси й субетноси) у сукупності становлять складну ієрархічну систему, що відбивається в самосвідомості. Та сама людина може вважати себе й слов'янином (метаетнос), і українцем (етнос), і русином (субетнос), хоча найчастіше найбільш сильно виражена свідомість належності до середньої етнічної ланки - етносу.

Пануючою тенденцією етнічного розвитку в сучасну епоху є етнічне об'єднання, що характеризується культурним і мовним зближенням етнічних розходжень.

Отже, етнічна структура світу постійно змінюється, що пов'язано з процесами розвитку і функціонування різних етносів, котрі прийнято називати етносоціальними процесами.

Етносоціальними процесами називаються зміни у складі й способі життя певного етносу, а також ті зміни, що відбуваються навколо нього (в соціальному середовищі, в стосунках з іншими етносами, всередині його структурних елементів), які зумовлюють суттєві зрушення в його бутті, розвитку, функціонуванні.

Етносоціальні процеси поділяються на два основних різновиди: етноеволюційні і етнотрансформаційні.

Етноеволюційні процеси зумовлені, насамперед, соціально-економічними і політико-культурними факторами. Ці процеси визначаються економіко-господарськими, історико-політичними, природно-географічними, геополітичними чинниками. Це можуть бути тимчасові міграції етносу або частини його на нові території, освоєння етносом нових земель, приєднання однією державою частини території іншої і переміщення туди частини свого населення. Характерним для цих процесів є те, що в ході подібних переміщень зміни торкаються переважно лише того етносу, що робить подібні міграції і, як правило, ці зміни не є надто відчутними і не змінюють внутрішньої суті цього етносу. Ці зміни можуть торкатися лише деяких елементів матеріальної і духовної культури, способу життя, побуту цього етносу. Щодо інших етносів, то подібні зміни їх торкаються лише опосередковано.

Значно глибше впливають на етноси етнотрансформаційні процеси. Вони зумовлені взаємодією різних етнічних спільностей або їхніх частин, що спричинює зміни в самосвідомості етносу або його частини, включення окремих груп його до складу інших етносів і навіть припинення існування одного етносу і появу на його місці нового. Прикладами таких процесів можуть бути утворення діаспор; створення і розпад державно-політичних формувань і пересування в межах нових кордонів різноетнічних груп населення; війни та міжнародні конфлікти, які завершуються приєднанням інших територій і зміною меж проживання різних етносів.

Будь-які етносоціальні процеси, як еволюційні так і трансформаційні, призводять до важливих змін в етнічних спільностях. Головними з них є

етнічна консолідація і етнічна асиміляція. Етнічна консолідація пов'язана з об'єднанням в єдине ціле розрізнених груп одного і того ж етносу, кожна з яких хоча й зберігала до моменту консолідації основні риси етносу, проте між ними були істотні відмінності в обрядах та звичаях, для кожної з них був характерний свій мовний діалект тощо. Також етнічною консолідацією називають об'єднання кількох етносів в один. Умовами, що сприяють етнічній консолідації є:

- господарський розвиток регіонів певної країни;
- зростання соціально-економічних і політичних зв'язків між етнічними групами та етносами, що консолідуються;
- мовна політика держави, розвиток єдиної системи освіти;
- особливості національно-державного будівництва, в результаті чого кордони республік, областей, країв не збігаються з етнічними кордонами.

Після проголошення незалежності України, виникло питання: а що, власне, тепер означає українство? Чи є це поняття національним, а чи територіальним: "український народ" чи "народ України"? Адже враховуючи те, що в нашій державі майже п'яту частину населення складають не українці, а серед етнічних українців є чимало так званих російськомовних громадян, розуміння української нації як етнічної спільноти могло би бути розцінене представниками інших етносів як прагнення етнічних українців до культурного домінування в межах держави, а тим самим могло би спричинити протидію з їхнього боку. Тому було запропоновано розуміти українську націю як політичну (громадянську) спільноту — "народ України", тобто як певну політико-територіальну групу, яка засновується на солідарності її членів та лояльності громадян до держави, незважаючи на їхні етнічні відмінності. Цей принцип було реалізовано у Законі України про громадянство, який передбачав після проголошення незалежності України громадянство усім, хто проживає на її території. Згодом в преамбулі Конституції України було зафіксовано формулювання, що український народ складають "громадяни України всіх національностей".

Лекція №9

Тема: **СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ**

План

1. Соціологія праці та управління: предмет, зміст, основні проблеми
2. Соціально-трудові відносини та соціальне управління
3. Характеристика основних видів соціального управління

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: організація, колектив, адміністрація, керівник, працівник, соціальні права, соціальний захист, соціальні якості, резерв, творчий комплекс, прогнозування, праця, зміст праці; умови праці; зайнятість; безробіття; соціологія праці; соціологія управління; соціологія праці та управління; суб'єкти праці; соціально-трудові відносини; соціально-трудові процеси; соціальні інститути в сфері праці; соціальне управління; людський фактор; трудовий колектив; мотиви трудової діяльності; менеджмент; соціологічні основи менеджменту; об'єкт соціології праці та управління

1. Соціологія праці та управління: предмет, зміст, основні проблеми

Соціологія праці – найбільш загальна із спеціальних соціологічних теорій, що має предметами свого дослідження соціально-трудові відносини і процеси, соціальні інститути і спільності в сфері праці

Праця – основна умова життя людини і функціонування суспільства. Праця є, насамперед, процес, що відбувається між людиною і природою, процес, де людина власною діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи людина сама протистоїть як сила природи. Завдяки праці людина напала на слід свого природного розвитку, виділилася зі світу тварин і стала думаючою, розумною істотою, тобто справді людиною. Звичайно, праця створила людину.

Праця створила людину і людське суспільство, виступає однією з перших передумов життя і розвитку людини, оскільки сама є специфічним процесом, що можливий лише у суспільній діяльності, у спілкуванні людей між собою.

Праця завжди виступає у формі колективної діяльності. У виробництві люди вступають у взаємини не тільки з природою, адже люди не можуть виробляти не об'єднуючись для досягнення спільної мети для взаємного обміну діяльністю. Для того щоб виробляти, створювати матеріальні блага

люди вступають у певні стосунки, але тільки в межах суспільних зв'язків ці стосунки, як і їх ставлення до природи виступають у формі виробництва.

Соціологія праці – найбільш загальна із спеціальних соціологічних теорій, що має предметами свого дослідження соціально-трудова відносини і процеси, соціальні інститути і спільності в сфері праці (соціологія організацій, промислова соціологія, соціологія села, соціологія трудового колективу, соціологія професій та ін), закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них, тобто є соціологічною основою менеджменту.

Дана соціологія – одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці. Однак цей підхід дуже загальний, бо проблеми праці вивчає і багато інших наук, у тому числі соціологічних.

Соціологія праці – це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудова відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Предметом вивчення соціології праці є:

соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін;

соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;

соціально-трудова процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Предмет науки "поєднує" такі складові: соціальні верстви та інститути в сфері праці, соціально-трудова відносини і процеси, соціальне управління ними.

Соціологія праці вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для

організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

Соціологія праці вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем, як вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень; використання різноманітної інформації в процесі управління; певних методів та стилів керівництва; ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.

Отже, соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

2. Соціально-трудові відносини та соціальне управління

Соціально-трудові відносини — це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

Зайнятість — діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття — соціальне явище, викликане низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей працевітської промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

Щодо соціально-трудових процесів, то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, які відбуваються в соціально-трудовому стані робітників і колективів: адаптацією, тобто пристосуванням до виробничого середовища; співробітництвом; суперництвом; конфліктами та ін. Найбільш характерний та цікавий приклад — роль соціології праці та управління у виробленні теорії трудових конфліктів та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці,

незадоволеність нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.).

Страйк можна визначити як тимчасове припинення роботи групою найманих працівників з метою висловити незадоволення або поставити свої вимоги. Страйк є одним із різновидів трудових конфліктів, в який можуть втягуватися робітники та урядовці. (Е. Гідденс)

До страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало внутрішніх та зовнішніх приводів, так би мовити "чинників провокування" страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок працівникам, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві тощо.

Навряд чи доцільно говорити про те, наскільки велике значення має вивчення соціологією праці та управління соціальних інститутів у сфері праці. Цілком зрозуміло, що праця як соціальний інститут, специфічна форма сумісної діяльності людей є не тільки методом, процесом здобування засобів існування людьми, а й визначає специфіку практично всіх соціальних, економічних та інших процесів у суспільстві, навіть суспільний лад у державі.

Такий соціальний інститут суспільства, як трудовий колектив, не тільки поєднує людей для сумісного виробництва товарів та послуг, а й є практично єдиною у суспільстві формою узгодження, поєднання індивідуальних, групових, суспільних інтересів людей, найважливішою формою соціалізації особистості.

Сутність соціального управління в трудовому колективі реалізується у функціях таких напрямів:

- формування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури;
- створення умов для здійснення працівниками своїх соціальних і політичних прав та задоволення їхніх потенціальних і духовних благ;
- виховання і розвиток соціальна значущих якостей працівника;
- дослідження стану соціально-трудових відносин і проявів виявлення соціальних резервів творчого комплексу і прогнозування на їх базі подальшого його оптимального розвитку.

3. Характеристика основних видів соціального управління

Під державним управлінням ми розуміємо сукупність цілеспрямованих впливів органів державної влади, які справляються ними в рамках відповідної

компетенції, на певних осіб, соціальні системи, а також весь соціальний організм в цілому.

Державне управління здійснюється переважно у правових формах; розпорядчо-виконавча діяльність його органів має юридичний, власний характер, органи державного управління діють за дорученням та від імені держави, котра наділяє їх владними повноваженнями, які необхідні для виконання завдань, що стоять перед ними. Владні повноваження втілюються в їх компетенції, котра визначається законами та іншими нормативними актами. Однак багато дій державних органів управління здійснюються й в неправовій формі: проведення нарад, інструктування, поширення передового досвіду та ін.

Види державного управління доцільно класифікувати, виходячи із галузевого принципу побудови його системи. Згідно з трьома великими сферами соціальної діяльності можна виділити управління соціально-політичним, економічним та духовним розвитком суспільства. В кожній із названих сфер можна виділити галузі та притаманні їм види управління. Наприклад, щодо функціонування економічної системи тепер можна вже цілком впевнено стверджувати про державний сектор економіки, кооперативний та приватний сектори; далі можна казати про галузі економіки всередині кожного сектору (або про сектори всередині галузі), про виробничі та внутрішньовиробничі ланки. Треба віддати належне і зауважити, що наука соціального управління виникла па базі або в рамках приватного підприємства. Основними працями Ф. Тейлора – фундатора науки соціального управління – є: "Відрядна система" (1886), "Управління фабрикою" (1903), "Принципи управління" (1911). Ці праці започаткували розвиток науки соціального управління.

Саме від «управління приватним підприємством вивчення питань управління стало проникати в інші сфери. Так, француз Анрі Файоль поширив розроблені Фредеріком Тендером принципи управління спочатку на діяльність корпорацій, а потім і на державний апарат, він уже вивчав питання управління в суспільстві в цілому.

Для успішного розвитку соціально-політичної сфери важливе значення має правоохоронна діяльність, у тому числі й та, яку здійснюють органи внутрішніх справ. Останні є підсистемою системи правоохоронних органів й важливим важелем державного управління. Тут вони виступають як елемент управляючої системи і виконують відповідні функції держави в цілому.

Управління органами внутрішніх справ розглядається в двох аспектах. По-перше, мається на увазі управління цією системою як об'єктом з боку держави. По-друге, враховується управління, яке здійснюється всередині

системи, при котрому об'єктами є співробітники, служби, підрозділи, органи, а суб'єктами - керівники та управляючі апарати, які діють на відповідних рівнях і складають у своїй сукупності управляючу підсистему всієї системи даних органів у цілому і кожного з них окремо.

Таким чином, управління органами внутрішніх справ можна визначити як особливий вид діяльності спеціально створених апаратів та спеціально призначених посадових осіб по упорядкуванню системи органів внутрішніх справ, забезпеченню її оптимального функціонування і розвитку з метою ефективного вирішення завдань по боротьбі зі злочинністю та охороні громадського порядку, які поставлені перед нею.

Зміст цієї діяльності вміщує визначення цілей, завдань і функцій органів (органу, підрозділу, співробітника) внутрішніх справ; розробку і вдосконалення їх організаційної структури; забезпечення трудовими, матеріальними, інформаційними та іншими ресурсами; підготовку і реалізацію управлінських рішень; забезпечення скоординованості дій органів, служб, підрозділів, співробітників; регулювання їх організації і функціонування з урахуванням оперативної обстановки та відхилень від намічених цілей; створення ефективної системи обліку та контролю.

Другим різновидом соціального управління є громадське управління. Воно здійснюється недержавними організаціями переважно засобами неюридичного характеру і часто доповнює державне управління. Оскільки держава не охоплює всі прояви суспільного життя, воно повинне створювати необхідні умови для того, щоб об'єднання громадян могли на засадах самодіяльності брати активну участь у житті суспільства і держави, впливати на формування та реалізацію управлінських програм.

В умовах подальшої демократизації нашого суспільства все більшого значення набуває самоврядування народу, котре повинне пронизувати всі ланки суспільства. Самоврядування являє собою таке управління державними і громадськими справами, котре здійснюється народом і різними самодіяльними об'єднаннями громадян (громадськими організаціями, трудовими колективами, територіальними спільнотами і т.ін.) безпосередньо або через своїх виборних представників.

Самоврядування, розвиток його форм і методів – важлива умова усунення рудиментів старої системи управління, подолання бюрократизму н апарату, спроб вирішувати будь-яке складне економічне або соціальне завдання лише командно-адміністративними методами. Тільки демократизація суспільства здатна реально протиставити проявам консерватизму, корисливим інтересам посадових осіб безмежний потенціал творчості, ініціативи широкого загалу.

В сучасних умовах ми не можемо ігнорувати і появи такого, нового для нашої (колишньої соціалістичної) держави виду соціального управління, як приватне (приватно-підприємницьке) управління, яке є породженням реформування нашого суспільства в бік ринкової економіки. У "нашого" приватного управління є своя природа зародження, свої особливі властивості, які викликані специфікою переходу нашого суспільства від феодального соціалізму до початкової стадії капіталізму. Адже це робиться у світі вперше і, безумовно, це явище потребує свого вивчення, бо воно існує, і з цим не можна не погодитись.

У загальному вигляді, стосовно будь-яких систем, управління можна уявити як виявлення (шляхом передавання по каналах прямого зв'язку командної інформації) впливу управляючої підсистеми на керовану. Звідси по каналах зворотного зв'язку в управляючу підсистему надходить освідомча інформація. Крім того, ці підсистеми мають також інформаційні зв'язки з навколишнім середовищем. Управляюча та керована підсистеми, канали прямого та зворотного зв'язку, а також навколишнє середовище створюють систему управління.

Так виглядає універсальне уявлення про управління в біологічних, технічних (або механічних) і соціальних системах, яке засноване на абстрагуванні від їх фізичних, природних особливостей.

Таким чином, об'єктом і предметом теорії соціального управління як науки виступають соціальні системи і системи управління ними. Соціальне управління вичленяється з наявних трьох класів управління (технічними, біологічними і соціальними системами) і підрозділяється на наступні основні види: адміністративно-державне (політичне) управління; управління соціально-культурною сферою (духовним виробництвом); управління виробничою сферою (матеріальним виробництвом).

Іншими словами, класифікація видів соціального управління відповідає класифікації основних сфер організації суспільства: політична - область відносин національної і міждержавних, влади і соціальних груп; культурна - область духовного виробництва, розподілу і споживання духовних благ; економічна - область матеріального виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ.

Кожен вид соціального управління включає відповідні рівні (організація - регіон - галузь - держава) і основні форми (управління матеріальними і управління людськими ресурсами), а вони у свою чергу - відповідні підвиди управління.

Поняття менеджмент, адміністрування, керівництво відносяться тільки до класу соціального управління й у цьому змісті поняття менеджмент

тотожно поняттю соціальне управління. Розрізняють три основних види менеджменту: соціально-політичний, соціально-економічний і соціально-культурний.

Поняття адміністрування найбільш повне відповідає поняттю влада, оскільки їхня основна функція складається у визначенні політики тієї чи іншої соціальної системи, а поняття керівництво і менеджмент більше відносяться до безпосереднього управління людьми, практичної організації об'єкта соціального управління. Іншими словами, поняття менеджмент, управління, адміністрування і керівництво можуть розглядатися як у широкому, так і у вузькому змісті, що наочно показано в таблиці.

У найбільш загальному виді процес соціального управління можна розділити на дві складені, взаємообумовлені і взаємозалежні частини: адміністративну, областю якої є розробка і визначення політики (як системи цілей, задач і шляхів їхнього рішення), і власне управлінську (оперативну, виконавську, спрямовану переважно на технологічну і технічну організацію об'єкта управління).

Сполучна ланка між двома частинами єдиного процесу соціального управління - безпосереднє керівництво людьми, що забезпечують, з одного боку, розробку і постановку задач, а з іншого боку - їхнє прийняття і виконання. У такому розумінні менеджмент виступає як об'єднуюче поняття всього соціального управління, включаючи його складові частини, рівні і ланки.

У співвідношенні понять влада і управління друге займає підлегле положення, оскільки влада ототожнюється насамперед з адмініструванням, тобто політичною, керівною функцією, а управління (у вузькому змісті) - з виконавської, оперативної.

Таким чином, менеджмент є процесом планування, організації, мотивації і контролю, спрямованим на розробку і досягнення цілей соціальної системи через інших людей. Влада являє собою центральне, організаційне і регулятивно-контролюючий початок всякої адміністративної діяльності і має універсальну властивість загальності, тобто здатністю проникати в усі види і форми людської діяльності, виникаючи із самої логіки відносин між чи людьми соціальними групами, суспільством і його частинами, тобто суб'єктами, наділеними свідомістю і волею. Загальні організаційні, регулятивні і контрольні функції влади (економічної, політичної, духовної) конкретизуються в різних видах управлінської діяльності, що забезпечують реалізацію поставлених задач і цілей.

План

1. Соціологія права як специфічна галузь соціології
2. Функція права
3. Соціальна практика застосування законодавства

Основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню: право, інститути права, норми права, соціальна дійсність, соціальна система, правове регулювання, соціальні функції права, імплементація, анонімічні дії, превентивні дії, соціальні норми, системно-нормативна природа, законодавство, правосвідомість, соціологія права, кримінальне право, юридичний позитивізм, правовий персонал

1. Соціологія права як специфічна галузь соціології

У розділі загальної соціології уже відзначалося, що суспільство — це організована, упорядкована і саморегулююча спільність людей, дії, взаємодії і відносини між якими ґрунтуються на сформованій у ній культурі як системі усвідомлених і сприйнятих зразків поведінки, насамперед на визначених соціальних цінностях і нормах. Тому воно не може обійтися без соціального регулювання, у системі якого праву належить особлива, провідна роль. Право — частина соціального контролю, виражає основні постулати даного суспільства, що спираються на особливе, державне забезпечення.

Право — це система встановлених чи санкціонованих державою загальнообов'язкових соціальних норм, що регулюють дії, поведінку і стосунки людей (їхніх груп, державних і суспільних органів, організацій і установ) і забезпечених державним примусом чи його погрозою.

У даному загальному визначенні відбиті найбільш важливі, необхідні родові ознаки (атрибути) права, що відрізняють його від інших соціальних явищ.

Право носить нормативний характер, тобто наказує чи забороняє ті або інші вчинки, ту або іншу поведінку. Його настанови відрізняються загальністю й обов'язковістю для всіх членів суспільства, знеособленістю, чіткістю і визначеністю. Право — застосування рівного масштабу до різних соціальних суб'єктів в однакових ситуаціях. Цим нормативне регулювання відрізняється від індивідуального, пов'язаного з разовим персональним регулюванням у конкретній ситуації і не носить тому нормативного характеру, тобто характеру

загальних правил. Право — це не проста і не довільна сукупність соціальних норм, а їх складна і досить струнка система, що відрізняється своєю цілісністю і структурованістю.

Право — система не всяких соціальних норм, а тільки тих, які забезпечені загрозою застосування санкцій з боку держави. Цим насамперед правові соціальні норми відрізняються від інших соціальних норм — моральних, релігійних, традиційних та ін. Разом з тим треба враховувати, що правова норма — це не тільки закони, але й урядові та адміністративні постанови, судові рішення нормативного характеру.

Загальнообов'язкова системно-нормативна природа і сутність права визначають його першорядну роль у соціальному управлінні, де об'єктами й одночасно суб'єктами такого управління виступають як окремі люди і їхні групи, так і соціальні інститути й організації. З того часу як виникла політична організація суспільства, саме праву належить найважливіша роль в утриманні людей від антисоціальної поведінки і забезпеченні виконання їхніх обов'язків на благо цивілізованого суспільства.

При різних підходах до визначення права і більш ніж столітньої активної дискусії з цього приводу, запропоноване вище визначення є досить широко визнаним. При цьому, звичайно, різні школи і напрямки в соціології права і юриспруденції й у цих загальних рамках виявляють свою специфіку, роблячи акцент на ту чи іншу сторону права чи по-різному тлумачать її. Так, для нормативної концепції права, історично характерної насамперед для юриспруденції, особливо властиве висування на перший план догми права, тобто аналіз права з погляду внутрішнього змісту законів та інших правових нормативних актів. На відміну від цього соціологічна концепція права, у тому числі й марксистська, наголошує на з'ясуванні зв'язку права із суспільством, його соціальної обумовленості і соціальної дії.

Право не можна ототожнювати з законодавством. Перше ширше за друге. Тому, що, як уже відзначалося, право знаходить своє вираження не тільки в законах, але й у підзаконних актах нормативного характеру й у судових рішеннях, особливо в рамках англосаксонських правових систем, що багато в чому базуються на прецедентному праві.

Право — це не тільки закон, законодавство само по собі, а й його дія, засновані на них правовідносини. Право може виражатися в не законодавчій формі ще й тому, що існує природне право, загальні права людини, принципи і норми міжнародного права.

Чинне законодавство певної країни (наприклад, фашистської, тоталітарної) може носити не правовий характер, тобто порушувати права людини, норми і принципи демократичного міжнародного права (в

історичному плані — проблема відповідності чи невідповідності позитивного діючого права природному праву, а сьогодні — принципам і нормам правової держави).

Неправомірно зводити право і до правосвідомості, хоча ототожнення цих близьких і тісно взаємопов'язаних явищ зустрічається не так уже й рідко.

Право — це частина об'єктивної соціальної реальності, що існує за межами суспільної свідомості, хоча й відбита ним у правосвідомості.

Право у всіх його проявах і зв'язках — загальний об'єкт вивчення ряду суспільних наук, включаючи філософію права, соціологію права, політологію права, правознавство (у тому числі і юридичній теорії права), психологію права, правову антропологію й ін. Але це положення вірне лише стосовно розуміння об'єкта цих наук у найширшому розумінні. У більш вузькому розумінні не тільки в предметі, але й в об'єкті кожної з цих наук, власне кажучи, знаходить своє вираження не тільки загальне, але й особливе. У цьому розумінні об'єктом кожної з цих наук є не право взагалі, а право в якісно визначеному, специфічному його об'єктивному взаємозв'язку:

- із усією світобудовою (філософія права);
- із соціумом (соціологія права);
- із політикою, політичним життям (політологія права);
- із правовими структурами, явищами і процесами (правознавство); із психікою (психологія права);
- із людиною (правова антропологія) і т. п.

Соціологія права вивчає не все у праві і не право, узяті саме по собі, а соціальне в праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії і соціальну роль права. Іншими словами, у завдання соціології права входить дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, тобто з'ясування, зокрема, того, як, з одного боку, у суспільстві виникає і визріває соціальна потреба в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання відбиваються особисті, групові і суспільні інтереси; а з іншої, як здійснюються соціальні функції права, яким чином і наскільки ефективно під впливом права в суспільстві відбуваються ті чи інші соціальні зміни. Сказане дозволяє визначити:

Соціологію права як науку про загальну і специфічну соціальну властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права, як його підсистеми, як засобу соціального регулювання.

З цих принципових позицій необхідно вирішувати і питання про природу соціології права і її місце в системі суспільствознавчого знання.

Соціологія, безсумнівно, є міждисциплінарною галуззю наукового знання, яка виникла і розвивається на стику соціології і правознавства. Це означає, що немає місця соціології права ні там, де норми права і правовідносини досліджуються поза зв'язком із соціумом, ні там, де соціальні явища і процеси не опосередковуються правом.

Але це не означає, що якісна визначеність, природа і місце соціології права чітко не можуть бути визначені чи що соціологію права можна розглядати як галузь юридичної науки. Як видно із самої назви цієї області наукового знання, мова йде саме про соціологію, а не про правознавство. Соціологія права — специфічна галузь соціологічної науки і як така, поряд з десятками інших часткових соціологій, взаємовідноситься із соціологією як частина і ціле.

Соціологія права, у свою чергу, неоднорідна і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед із системою самого права. Так, говориться про соціології державного (конституційного) права, кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного й іншого права. Не всі галузі соціології права одержали однакову розробку в нас і у світі в цілому. Найбільш широко і глибоко розроблені проблеми соціології кримінального, сімейного і деяких інших галузей права.

2. Функція права

Юридична наука звернула увагу на соціальне призначення права і, відповідно, на його соціальні функції ще на початку XX ст. Власне проблема функцій права спочатку виникла як проблема функцій соціальних.

Відомий французький юрист Л. Дюгі у 1901 р. видав книгу «Держава, об'єктивне право і позитивний закон», у якій зазначав, що право, маючи суспільну природу, здійснює певні соціальні функції. У 1905 р. К. Реннер у Австрії публікує працю «Правові інститути приватного права і їх соціальні функції», у якій доводить наявність у права приватної власності багатьох соціальних функцій, зокрема, економічної, організаційної, виробничої, розподільчої тощо.

Соціальні функції — це специфічний ракурс права, де регулятивна і охоронна функції «поєднуються» у відокремленій якісно однорідній сфері соціальних відносин, економіці, політиці, ідеології.

Економічна функція як одна з найважливіших соціальних функцій права мала велике значення на всіх етапах розвитку товарно-грошових відносин. Право завжди було гарантом власності та свободи підприємництва. економічна функція права здійснюється як безпосередньо через регулювання правомірних дій учасників економічних відносин, так і опосередковано, шляхом погрози застосування санкцій чи їх реалізації за скоєння правопорушень у сфері економіки.

Політична функція права полягає насамперед у регулюванні відносин влади, відносин між соціальними групами і — особливо — в регулюванні національних відносин.

Виховна функція права є результатом здатності права виражати ідеологію певних кланів і соціальних сил та його спроможність впливати на думки і почуття людей. Одне з найважливіших завдань виховної функції права — виховання високої правосвідомості, формування у громадян стимулів правомірної поведінки.

Поновлююча функція займає особливе місце у механізмі правового впливу. За допомогою правових засобів поновлюють порушений громадський порядок; дуже часто поновлюється і попереднє правове становище суб'єктів права (громадянин, наприклад, знову одержує ті права, яких був позбавлений, йому повертають майно, поновлюють на роботі, реабілітують його ім'я тощо).

Часто поновлююча функція реалізується внаслідок того, що відміняється прийнятий правовий акт чи юридично значуща дія (наприклад, наказ про звільнення).

3. Соціальна практика застосування законодавства

У сучасних умовах соціологія права — структурована система соціальних знань про право як особливе соціально-юридичне явище в його генезі, а також у дії, тобто як соціально визначеному й соціально діючому (соціально спрямованому) явищі, процесі. Соціологія права — напрям загальнотеоретичних досліджень, що формуються у відносно самостійну структуру знань про право як динамічне соціально-юридичне явище. Соціальна практика як джерело теоретичних знань не зводиться і до юридичної практики. Для створення і застосування закону, для визначення закономірностей і тенденцій у розвитку правової надбудови не достатньо аналізувати діяльність одних лише юридичних установ. Закон живе і діє у сфері суспільних відносин, усвідомлюється, дотримується або порушується громадянами, посадовими особами, а також конкретними колективами різних підприємств, установ, організацій. Суспільні відносини і процеси у сфері

виробництва й розподілу, побуту й духовного життя людей, внутрішньої і зовнішньої політики держави служать і мають служити предметом старанного вивчення правознавства.

Отже, соціальна практика, як вихідний пункт теорії у сфері правознавства, охоплює, по-перше, суспільні відносини і процеси, об'єктивно існуючі в суспільстві; по-друге, об'єктивне відображення суспільних відносин і процесів — політична і правова свідомість, інтереси і мотиви поведінки, ціннісні орієнтації і соціальні рекомендації людей; по-третє, власне юридичну практику — діяльність правотворчих і правозастосовних органів по створенню і застосуванню правових актів.

Соціологічний підхід відкриває безперечно ширші горизонти в пізнанні права і правових явищ і має безперечні переваги перед традиційними методами. Це пояснюється тим, що розширюється предметний діапазон досліджень, збагачується техніко-методологічна база досліджень із широким використанням загальної соціології. Основною перевагою соціологічного підходу є та обставина, що не відкидається, а визнається і поширюється науковий обмін у сфері наукових ідей і концепцій знання, суті правових явищ.

Специфіка правотворчої діяльності впливає і на соціальний механізм правотворчості. Механізм прояву у праві соціально-економічних і політичних закономірностей дуже складний, а його результати далеко неоднозначні. Це обумовлено вірогідним характером явищ суспільного та економічного життя. Справедливо звертається увага на те, що норми громадянського права становлять лише юридичне відображення економічних умов суспільного життя, що вони, зважаючи на обставини, можуть відображати їх іноді добре, а іноді погано. Серед факторів, що відображають явища суспільного буття, особливе місце займає економічний: проявляються потреби та можливості розвитку економіки. Умови матеріального життя визначають не тільки виробництво, а й природно-географічне середовище, відтворення самої людини. Тому в системі факторів, що відображають явища суспільного буття, поряд з економічними варто враховувати екологічний, географічний і демографічний фактори. Екологічний фактор відображає збереження природних багатств і ступінь раціонального використання природних ресурсів. Географічний — особливості розташування країни. Ці фактори і є важливими для правотворчої діяльності. Дія соціально-економічних, природничих, географічних, демографічних факторів правової діяльності проявляється в земельному, водному, лісовому природоохоронному законодавстві. До важливих факторів правотворчої діяльності, в яких проявляються події і процеси духовного життя суспільства, належить політико-правовий, соціально-економічний, культурний фактори та ін.